

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE
SAMLINGER

BORNHOLMSKE **SAMLINGER**

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

II. RÆKKE - 2. BIND

RØNNE 1966
COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

INDHOLD

Vald. M. Mikkelsen

Bornholms natur, beboere og naturfredning
gennem tiderne 9

Fritze Lindahl

Om tre forgyldte sølvpokaler 49

Poul Kallmoes

Falskmøntnersagen på Bornholm 1843–1847 65

Knud Fougst

Bornholmske exlibris 99

E. Hjorth Westh

Frigård og Frilys historie gennem 400 år 109

Hansaage Bøggild

Rønne-potternes kontrakt 125

Johannes Thoms

Gammelt sølv 131

Olaf Hansen

Bornholms Historiske Samfund 137

Foreningen Bornholm 141

Helge Nielsen

Foreningen Svanekes Venner 145

Esther Iversen

Litteratur om Bornholm 1963–65 147

FORORD

Hermed har vi fornøjelsen at præsentere II. rækkes 2. bind for medlemmerne af Bornholms historiske Samfund.

Dette bind bringer bidrag af museumsinspektør, fru Fritze Lindahl, Nationalmuseets 2. afdeling, redaktionssekretær Hansaage Bøggild, Bornholms Tidende, bankfuldmægtig Knud Fougt, Brinchs Have 15, Tåstrup, universitetsbibliotekar Poul Kallmoes, Odense, prof. Vald. M. Mikkelsen, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, afdelingen for systematisk botanik, overlæge Johannes Thoms, Storgade, Rønne, og gårdejer E. Hjorth Westh, Frily, Rutsker.

Redaktionen takker alle disse bidragydere for deres medvirken til, at vores årbog kan præsentere et virkeligt seriøst førstehåndsstof af blivende værdi.

Endvidere takker redaktionen ejerne af en række værdifulde klicheer for lånet og bogtrykker N. Chr. Stangegård for trykning af den 4-farvekliché med exlibris, som er indsat i bogen.

Desværre har ideen om støtte fra erhvervslivet gennem de erhvervshistoriske annoncer ikke vundet den samme genklang som i II. rækkes 1. bind, men skylden herfor kan måske lægges på den stramning af kreditten, vi har oplevet den sidste tid.

Rønne, den 29. oktober 1966.

Carl H. Kibsgaard
*adjunkt v. Rønne statsskole
redaktør af Bornh. Saml.*

BORNHOLMS NATUR, BEBOERE OG NATURFREDNING GENNEM TIDERNE

Efter foredrag holdt i Danmarks Naturfredningsforenings bornholmske afdeling den 20. juni 1964.

Af Valdemar M. Mikkelsen

De fleste af os holder meget af naturen og vil derfor gerne være med til at bevare så mange naturværdier som muligt for eftertiden, således at også vore efterkommere kan få de samme muligheder for naturglæde, som vi selv har. Medens man umiddelbart kan glæde sig over skønhed, ro, særlige iagttagelser og oplevelser i naturen, er det straks vanskeligere, når man vil træffe foranstaltninger for at bevare naturværdierne. Det, man kalder natur, er ikke det samme for alle mennesker; nogle vil have den uforstyrrede natur – store skove, heder eller lignende for at være tilfredse, andre glæder sig over smukke landskaber med kornmarker, bondgårde, kirker m. v., og andre igen glædes, når de bare ser et grønt træ mellem byens sten.

Vi er alle klar over, at mennesket ikke blot har haft en finger, men hele hånden med ved udformningen af byer og bondelandskab, og vi ser, når vi kommer ud i skovene, hvordan forstmændene ved fældning, plantning og såning er med til at bestemme skovens træbestand og dermed deres udseende. Derimod kan det straks være vanskeligere at se, at mennesket bl. a. ved husdyrenes hjælp har været med til at udforme plantevæksten også i den såkaldte vilde natur på heder og ved kyster.

Det forhold, at der i over 10.000 år har boet mennesker på Bornholm, og at der i de sidste ca. 5000 år har været bønder med husdyr, har præget landskabet i den grad, at der næsten ikke er en plet, der kan siges at være upåvirket. Naturen er imidlertid ikke stabil, sker der påvirkninger, indstiller den sig på dem og ser derefter ensartet ud, så længe påvirkningerne er ensartede. Ændres påvirkningerne, f. eks. ved omlægning af landbruget, rea-

gerer naturen på det, især viser det sig ved ændringer i bevoksningen. Hvis man derfor vil bevare en bestemt landskabstype, f. eks. en hede, er det ikke nok, at man freder den; hvis man ikke samtidig bevarer den påvirkning, mennesker og dyr hidtil har givet den, vil den ændres – oftest til krat eller skov. Freder man en ruin som Hammershus, er det ikke nok at forbyde folk at fjerne mursten m. v., hvis man ikke stadig gennemfører et restaureringsarbejde, skal regn, frost m. v. snart sørge for, at den falder mere og mere sammen, og med tiden vil den blive en mulddækket og kratklædt jordbunke.

En forudsætning for at gennemføre en naturbevarelse på en måde, der stemmer overens med ens ønsker, er for det første, at man er klar over, hvilke ydre faktorer der betinger, at det pågældende landskab ser sådan ud, som det gør, og for det andet, at man gør sig klart, hvordan det eventuelt vil udvikle sig, hvis ikke alt kan bevares uforandret. En stor hjælp til forståelsen af landskabets dynamiske karakter er at se historisk på det, og at se, hvordan udviklingen af landskabet har været i sammenhæng med menneskelivets udfoldelse.

HVORDAN FÅR MAN OPLYSNINGER OM LANDSKABETS UDVIKLING GENNEM TIDERNE

Vil man have noget at vide om udbredelsen af skove, heder, marker og andre vegetationstyper samt om menneskelivet på Bornholm gennem tiderne, må man studere de arkiver, hvori oplysninger om disse ting er gemt. Disse arkiver er af to slags: de *skrevne*, som udnyttes af historikere, og de mere vanskeligt tilgængelige, som foreligger i form af *tørve- og dyndaflejringer*, der af naturhistorikere kan bringes til at give særdeles mange oplysninger om fortiden.

De skrevne arkiver er foreløbig kun meget lidt udnyttet med henblik på oplysninger om naturforhold på Bornholm, men i det følgende vil blive givet enkelte spredte oplysninger, som væsentlig er fundet i M. K. Zahrtmanns »Borringholmerens Historiebog«, der giver en række gode oplysninger om tiden efter ca. 1500. En

grundigere udnyttelse af kilderne vil imidlertid uden tvivl kunne bringe endnu flere oplysninger specielt om de sidste 4-5 århundreder.

For at få noget at vide om tiden før ca. 1500 er man, ikke blot på Bornholm, men også i det øvrige Danmark, udelukkende henvist til den anden type arkiver, nemlig tørve- og dyndaflejninger i moser, søer og have.

At mose-, sø- og havaflejninger kan benyttes som arkiver skyldes, at rester af tidligere tiders plantevækst og dyreliv er bevaret i tørv og dynd. Tørv består af mere eller mindre velbevarede rester af planter, der har vokset i og lige ved mosen, og som trods det århundred- eller årtusindlange ophold i mosen stadig kan genkendes; det samme gælder dynd. I sådanne aflejninger findes som regel tillige velbevaret blomsterstøv fra de planter, der har vokset i omegnen. Blomsterstøvet består af fine korn, de såkaldte pollen-korn, som dannes i uhyre mængder i de enkelte planter, og som ofte spredes over ret anseelige afstande. På overfladen af en mose vil der således falde pollen-korn fra en væsentlig del af de planter, der findes i omegnen. Disse pollen-korn, hvis væg er af et så modstandsdygtigt materiale, at den under egnede forhold kan bevares i millioner af år, er forskellige for de forskellige plantearter. Ved at bestemme hvilke arters pollen-korn, der findes i en tørveprøve, kan man få at vide, hvilke planter, der har vokset i nærheden, dengang tørvten blev dannet. Mængdeforholdet mellem de forskellige slags pollen-korn giver tillige et indtryk af de forskellige planters indbyrdes hyppighed i omegnen. Især ved hjælp af denne undersøgelse af blomsterstøvet i tørvten, den såkaldte pollenanalyse, har man i løbet af de sidste 50 år fået et indgående kendskab til plantevækstens historie i Nord- og Mellemeuropa.

Da der er temmelig mange moser på Bornholm, skulle det tilsyneladende ikke være så vanskeligt at skaffe materiale til belysning af Bornholms plantevækst gennem tiderne.

Allerede i pollenanalysens spædeste barndom (i 20'erne af dette århundrede) foretog pollenanalysens danske foregangsmand, professor Knud Jessen, en undersøgelse af en række bornholmske mo-

ser. Det viste sig imidlertid, at alle de undersøgte moser var dårligt egnede til belysning af Bornholms vegetation gennem tiderne. Der var gennemgående velegnede lag fra de ældre perioder, men brugbare lag fra de sidste 5–6000 år manglede helt (Jessen, 1929). Af den og forskellige andre grunde blev der ikke gjort noget videre ved de bornholmske moser i en årrække.

I den sidste snes år er der imidlertid igen blevet rørt ved dette problem. Dr. Johs. Iversen fra Danmarks Geologiske Undersøgelse har foretaget en meget indgående undersøgelse af perioden lige efter istiden – den såkaldte Tundratid, der varede til ca. 8000 f. Kr. f. Det er Vallensgaardsmosen, der indeholder særdeles vel-

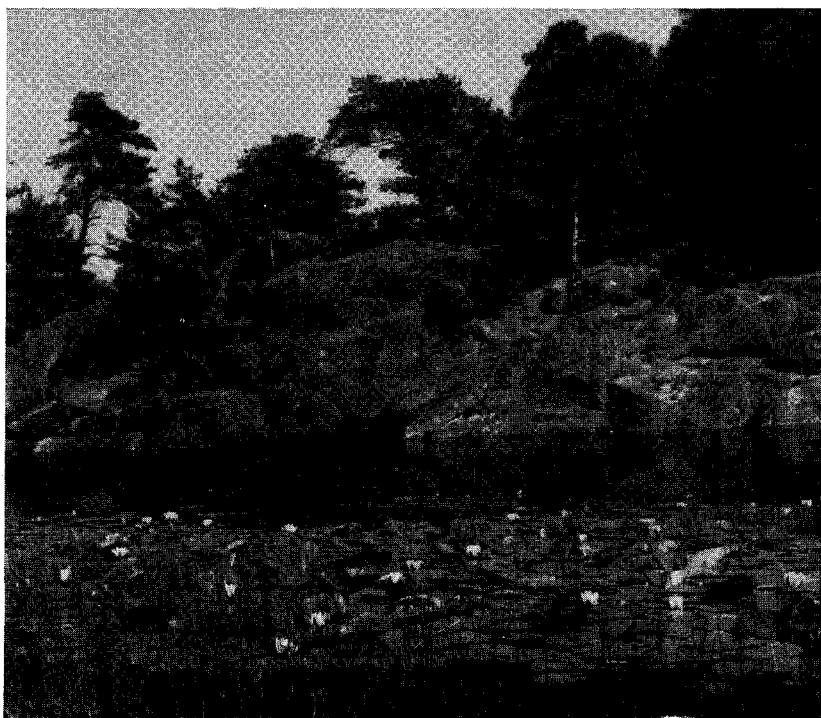

Fig. 1. Ankermys. I forgrunden dynd-padderok og hvid åkande. I baggrunden klippebæde, der er ved at gro til med skovfyr og birk. Hvid åkande voksede i søen omkring 1300, er muligvis derefter forsvundet og genudplantet i nyere tid. Fot. Frede Kjølner 1965.

Fig. 2. Græssøen fotograferet 1960 af Frede Kjøller. I dag er Græssøen mere idyllisk end i 1940'erne, men disse skønhedsværdier er fremkommet ved, at man har bortgravet Bornholms sidste mose med velbevaret tørv fra de sidste årtusinder.

egnede lag fra denne tid, og som især har ydet materiale til disse undersøgelser (Iversen, 1954).

Ved undersøgelser af Ankermys i Slotslyngen, Græssøen i Almindingen og dyndaflejringer fra Østersøens bund (først og fremmest en lokalitet 5–6 km øst for Nexø) har forfatteren til denne artikel givet bidrag til vegetationshistorien i perioden fra ca. 3000 f. Kr. og til nutiden (Mikkelsen 1954 og 1963). For perioden mellem 8000–3000 f. Kr. foreligger der foreløbig kun upubliceret materiale. Om fremtiden vil have muligheder for at få flere oplysninger fra moserne er desværre noget tvivlsomt.

Den sydlige del af Græssøen var indtil 1942 helt uberørt af de senere århundreders omfattende tørvegravning, der har gjort resten af Bornholms moser ubrugelige til undersøgelse af plantevækstens historie gennem de sidste 3—4 tusind år. Helt uantastet af menneskelig påvirkning var dog heller ikke denne del af Græssøen, idet den var tilplantet med skov. Dette havde dog heldigvis kun ødelagt det allerøverste tørvelag, repræsenterende nogle få hundrede år.

Nu er imidlertid det meste af tørven gravet bort. Græssøen er igen blevet en sø, men de fleste af arkiverne er væk. Vallensgårdsmosen, der stadig rummer umådelig meget materiale til gavn for forståelsen af fortiden, er i alt fald på nuværende tidspunkt i høj grad i farezonen, idet en udtørring af den vil betyde ødelæggelse af de tørve- og dyndlag, der er vore bedste arkiver med hensyn til de første årtusinder efter istiden. Vil man ikke udelukke fremtiden fra at få mere at vide om denne tid, må man lade mosen i fred.

DET BORNHOLMSKE LANDSKAB FRA ISTID TIL NUTID

I det følgende vil jeg kort gennemgå landskabets udvikling på Bornholm i den tid, der er gået siden sidste istid, og samtidig kort omtale forskellige perioders mere eller mindre bevidste fredningsbestræbelser. Visse træk er specielle for Bornholm, men i det store og hele svarer udviklingen ganske til udviklingen i den øvrige del af Danmark. Historie plages jo altid med årstal — og jeg skal heller ikke lade være med at nævne de, der i denne sammenhæng er de vigtigste — jeg vil dog holde mig til runde tal. Af de nævnte årstal er især fire meget vigtige. Det første er ca. 3000 f. Kr., der betegner begyndelsen af bondekulturens tid, det andet er 1300 efter Kr., der er begyndelsen af ærkebispetiden og, hvad der rimeligvis er vigtigere, betegner et skifte fra mere kornavlspræget landbrug til landbrug med kvægavl. Det tredje er 1800, der foruden af bonde-reformerne karakteriseres ved oprettelsen af det organiserede forst-væsen, der har gjort Bornholm til et af de skovrigeste danske amter. Det fjerde og sidste er 1900, der indleder den periode, der karakteriseres ved kraftig tilbagegang i fårehold og voldsom stigning i turistbesøget.

Bornholm havde i denne tid en fåtallig jæger- og fiskerbefolkning, der bortset fra bopladsernes allernærmeste omegn så godt som ikke havde indflydelse på vegetation og dyreliv. Det var derfor først og fremmest jordbund og klima, der bestemte vegetationen og dermed landskabets karakter. Klimaet undergik store ændringer i disse årtusinder fra at være et koldt arktisk præget klima til et klima, der var varmere end nutidens. Efter vegetationens udseende deles denne periode i 3 hovedafsnit: Tundratid, Fyrretid og Ege-Elme-tid.

Tundratid (indtil ca. 8000 f. Kr.).

Denne falder i tre afsnit: 1. Ældre Dryastid, opkaldt efter den arktiske plante rypelyng (*Dryas octopetala*), der dengang var yderst almindelig. Denne periode varede til ca. 10.000 f. Kr. 2. Allerødtid, opkaldt efter Allerød i Nordsjælland, hvor lag fra denne periode først blev opdaget. Senere er lag fra denne tid fundet i hele Nord-europa fra Irland til Randstaterne. Allerødtiden varede til ca. 9000 f. Kr. 3. Yngre Dryastid, der varede til ca. 8000 f. Kr.

I Ældre Dryastid var Bornholm, som det øvrige Danmark, dækket af en åben tundravevegetation bestående af halvgræsser, græsser og lave krybende buske af polarpile og dværgbirk samt enebær. Klimaet var arktisk og egentlig trævækst ikke mulig.

Omkring 10.000 f. Kr. bedredes klimaet så meget, at de første rigtige træer fik fodfæste i Danmark. Det var vor almindelige dunbirk og bævreasp, der dannede de åbne skove i Allerødtidens Danmark. På Bornholm, i alt fald omkring Vallengårdsmosen, spillede dunbirk dog ikke så stor rolle som den mere arktisk prægede dværgbirk; på et andet punkt var Bornholm imidlertid forud for det meste af landet i Allerødtid, idet også skovfyr indvandrede sammen med de nævnte træer. Bornholm har da været dækket af en åben fyrre-birkeskov, hvor også enebær spillede en betydelig rolle. En interessant busk – *Ephedra* – der i nutiden kun findes vildtvoksende længere mod sydøst i Europa, voksede dengang i Almindingen. Forekomsten af den, sammen med den første skov, viser at klimaet var forholdsvis gunstigt og ikke mindst, at skoven har været meget

åben, idet den nævnte busk ikke tåler skygge. Efter forekomsten af en række plantearter regner man med, at gennemsnitstemperaturen i juli måned har været 13–14° i Allerødtiden, altså ca. 3° lavere end nu.

I løbet af ældre Dryastid og Allerødtid smeltede isen bort fra det sydlige Sverige, særlig Allerødtidens milde klima satte fart i afsmeltningen, men forbedringen af klimaet holdt ikke. Omkring 9000 f. Kr. blev det igen køligere. Randen af indlandsisen lagde sig fast gennem Mellem-Skandinavien (fra Oslo-egnen hen forbi Stockholm til Helsingfors), og klimaet blev så koldt i Danmark, at det tyndede svært ud i skoven, og græssletter med arktiske planter bredte sig. I de gunstige egne holdt dele af skoven stadig stand, og undersøgelsen af Vallensgårdsmosen tyder på, at Bornholm hørte til disse. Fyrreskoven gik tilbage, men krat af birk og fyr synes stadig at være bevaret, de arktiske planter bredte sig dog blandt resterne af skoven. Julitemperaturen faldt på Bornholm til ca. 10°, altså til grænsen for de krav, skoven stiller. I det øvrige Danmark synes julitemperaturen de fleste steder at være gået under denne kritiske grænse, således at de fleste skovtræer forsvandt der. Heder, væsentlig bestående af revling, spillede kun en underordnet rolle i den bornholmske vegetation, derimod var græssletter og enebærkrat langt mere fremtrædende.

Fyrretid (ca. 8000 f. Kr. til ca. 5000 f. Kr.).

Den klimatiske tilbagegang i Yngre Dryastid varede ikke ved, omkring 8000 f. Kr. bedredes klimaet igen, og nu var det for alvor. Resten af indlandsisen forsvandt i Skandinavien, og julitemperaturen i Danmark steg så rask over de kritiske 10°, at skoven vældede ind over landet. På Bornholm bredte først enebær og birk sig, derefter bævreasp og fyr. Den sidste blev snart dominerende, og store birke-fyrreskove bredte sig i Almindingen og over resten af Bornholm. Hasselkrat var ligeledes udbredt, men hvor stor rolle de spillede i Almindingen er stadig usikkert.

I Almindingen bevirkede det gunstigere klima i fyrretiden, at Græssøen groede til med bukkeblad, sværtevæld, forskellige star-

arter og lignende planter. Den fri vandoverflade forsvandt, og Græssøen, der i den foregående periode havde været en åben sø, blev forvandlet til en sump. I slutningen af Fyrretid, d. v. s. ca. 5000 f. Kr., tørrede sumpen så meget ud, at elle- og pilebuske kunne vokse på den. Den tørv, der nu blev dannet, var meget rig på ved og kaldes derfor skovtørv. Ganske lignende forhold gjorde sig gældende i andre bornholmske moser.

I løbet af Fyrretid var el, elm, eg, lind og ask indvandret, og fra slutningen af Fyrretid begyndte de at gøre fyrren rangen stridig som det førende træ på Bornholm. I Fyrretidens senere afsnit blev klimaet varmere end det er nu. Den såkaldte varmetid, der nu indledes, varede til begyndelsen af Bøgetid (ca. 400 f. Kr.).

Ege-Elme-tid (ca. 5000 f. Kr. til 3000 f. Kr.).

I tiden omkring 5000 f. Kr. skete der en betydelig ændring af klimaet, muligvis til en vis grad betinget af, at Østersøen, der i fyrretid var en ferskvandssø – den såkaldte Ancylussø – der end ikke udfyldte hele det bassin, hvori den nuværende Østersø ligger, fik forbindelse med verdenshavet gennem de danske sunde og bæltter og fik en saltholdighed, der var væsentlig større end i nutiden. Denne klimaændring satte sine spor på tørveaflejringen i de bornholmske moser, deriblandt Græssøen, idet tørv fra den følgende tid er stærkt lerholdig.

Den stærkt lerholdige tørv fra tiden omkring 5000 f. Kr. og fremefter er noget særdeles karakteristisk og ret særegent for Bornholm. I så godt som alle bornholmske moser finder man øverst dette lerede lag – af professor Knud Jessen døbt Bornholmerleret. At Bornholmerleret i alle moser, bortset fra Græssøen, ligger øverst, skyldes uden tvivl, at den ovenliggende tørv er gravet bort i løbet af de sidste århundreder før vor tid, hvor brændselsmanglen gjorde sig stærkt gældende på Bornholm. At Bornholmerleret ikke er en naturlig afslutning på de bornholmske mosers vækst, som man fra først af troede, viste undersøgelsen af Græssøen tydeligt. En sammenligning af denne med Aaremyre, der var blevet undersøgt af professor Jessen, viste, at udviklingen begge steder var ensartet til

og med dannelsen af lerlaget. Men medens der fandtes et tørvelag oven over Bornholmerleret i Græssøen, var dette det øverste lag i Aaremyre. Forklaringen på at tørven oven på lerlaget i Aaremyre mangler, får man i den historiske oplysning om, at Rømer lod grave tørv i denne mose. Ved tørvegravningen har man fjernet den øverste tørv og er holdt op, når man er nået ned til lerlaget. Tørven under dette er gennemgående vanskelig tilgængelig – i alt fald med fortidens mere primitive metoder – og desuden oftest af ringere kvalitet.

På Bornholm er der således dannet lerholdigt tørv i tiden fra ca. 5000 f. Kr. til ca. 3000 f. Kr. (d. v. s. i Ege-Elmetid svarende til Ældre Stenalder) og for øvrigt også senere i begyndelsen af Jernalderen (fra ca. 400 f. Kr. til tiden omkring Kr. f.), derimod ikke i den mellemliggende tid (Ege-Asketid svarende til Yngre Stenalder og Bronzealder) og heller ikke i tiden efter vor tidsregnings begyndelse. Årsagen hertil er sikkert, at Ældre Stenalder og også Jernalderens tidligste del var præget af temmelig kraftig nedbør i modsætning til den mellemliggende periode. Normalt vil et tæt plantedække forhindre regnen i at skylle ler og andet fint materiale løs fra jordoverfladen og føre det ned i lavningerne. Derfor finder man ikke lerlag i det øvrige Danmarks moser fra den tid, der er gået, siden landet blev skovklædt, medens man finder det særdeles hyppigt fra Tundratid, hvor overfladen endnu ikke var dækket af sammenhængende plantevækst. Bornholms overflade afviger imidlertid som bekendt væsentlig fra resten af Danmarks. Jeg tænker her især på de ret udbredte områder, hvor den faste granit kun er dækket af et tyndt forvittringslag, som er meget udsat for at blive revet i stykker af kraftige regnskyl. I perioder med sådanne er der derfor særdeles store muligheder for, at i alt fald dele af det bornholmske plantedække kan blive brudt, og grus, sand og ler skylles bort. Det letteste af dette materiale, nemlig leret, føres længst bort og ender til sidst i lavningerne, hvor netop moserne findes.

Det særprægede Bornholmerler har således en ganske naturlig forklaring i de specielle overfladeformer, man har her på øen, i sammenhæng med skiftende klima. Ved skiftet mellem lerholdig

tørsv fra Ældre Stenalder til lerbri tørsv fra Yngre Stenalder og Bronzealder viser Græssøen således, at der skete en ændring fra et mere nedbørsrigt til et tørrere klima, noget der passer fuldt ud sammen med, hvad man ved fra anden side.

I Ege-Elmetid blev eg sammen med elm og i mindre grad lind og ask de vigtigste træer på Bornholm. Undersøgelser fra Græssøen viser, at Almindingen dengang var en tæt egeskov uden større åbne pletter. Andre undersøgelser viser, at det samme gjaldt hele Bornholm. Fyr forsvandt næsten fuldstændigt og manglede eller spillede en ganske underordnet rolle i eftertidens naturlige bornholmske skove. I arkæologisk henseende svarer denne periode til Ældre Stenalder.

II. TIDEN MELLEM 3000 FØR KR. OG 1300 EFTER KR.

Medens klima og jordbund i de foregående årtusinder næsten var enerådende med hensyn til udformningen af landskabet, kommer der i de første århundreder efter 3000 en ny vigtig faktor til. Før den tid var Bornholm som nævnt kun beboet af jægere og fiskere, men i den kommende periode dukker en ny kultur op sammen med nye indvandrere eller kolonisatorer for at bruge en nyere tids sprogbrug. Det var bondefolk, der medførte kornarter (hvede og byg) og også husdyr (køer, får og svin). Overalt i Danmark kan man påvise deres ankomst i mosernes tørsv og dynd, idet man i prøver fra den tid og senere finder pollenkorn af kornarter og ukrudtsplanter. Blandt ukrudtet er både glat og lancetbladet vejbred særlig fremtrædende. Disse og adskillige andre ukrudtsplanter kom til Danmark sammen med bondekulturen. I nyere tid har vejbredarterne ligeledes fulgt de hvide ud over kloden. I Amerika fulgte de de hvide nybyggere ud over prærierne, og indianerne kaldte meget betegnende vejbred for »den hvide mands fodspor«. Det var den altså også i begyndelsen af Yngre Stenalder, der indlededes med bondekulturens ankomst til Danmark.

Ligesom i den foregående periode skete der også i denne ændringer af klimaet, men dette er ikke længere alene om at bestemme landskabets udformning, mennesket og dets husdyr sætter efterhånd-

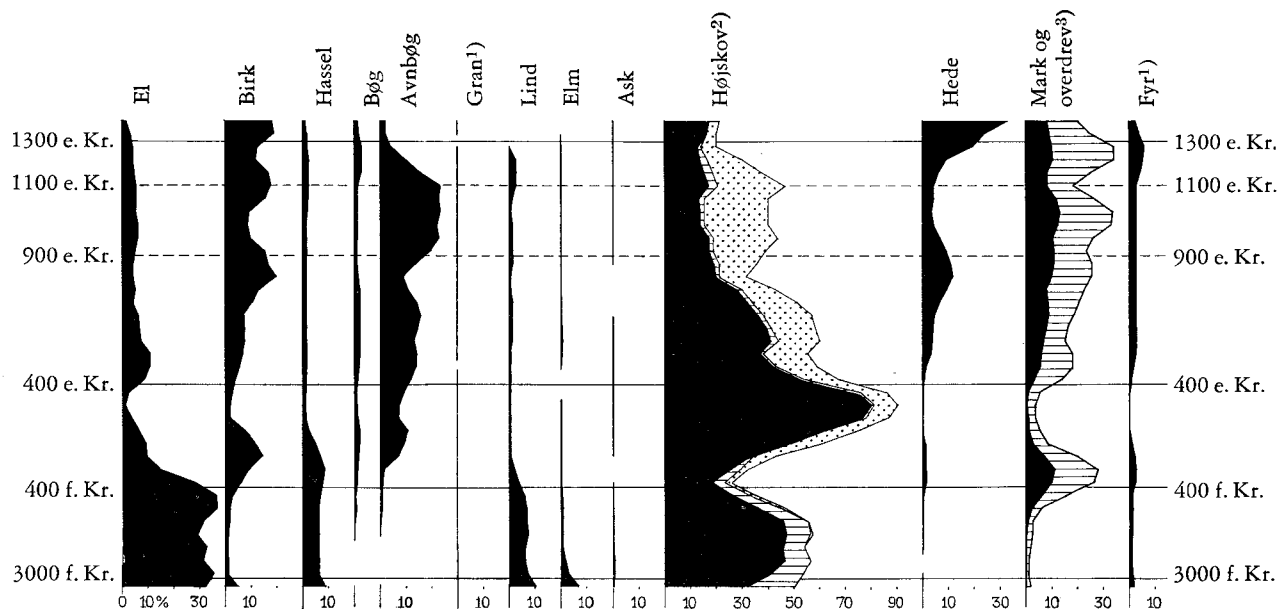

Fig. 3. Pollendiagram fra Græssøen visende vegetationsudviklingen i Almindingen mellem 3000 f. Kr. og til noget før 1800 e. Kr. Kurverne angiver de forskellige arters mængdeforhold.

1) Fyr og gran har næppe vokset på Bornholm i denne tid. Kurverne repræsenterer pollen, der er fjerntransporteret.

2) Det sorte repræsenterer eg, det skraverede summen af elm, lind og ask, og det prikkede bøg og avnbøg.

3) Det sorte angiver arter fra marker, det skraverede overdrevsarter.

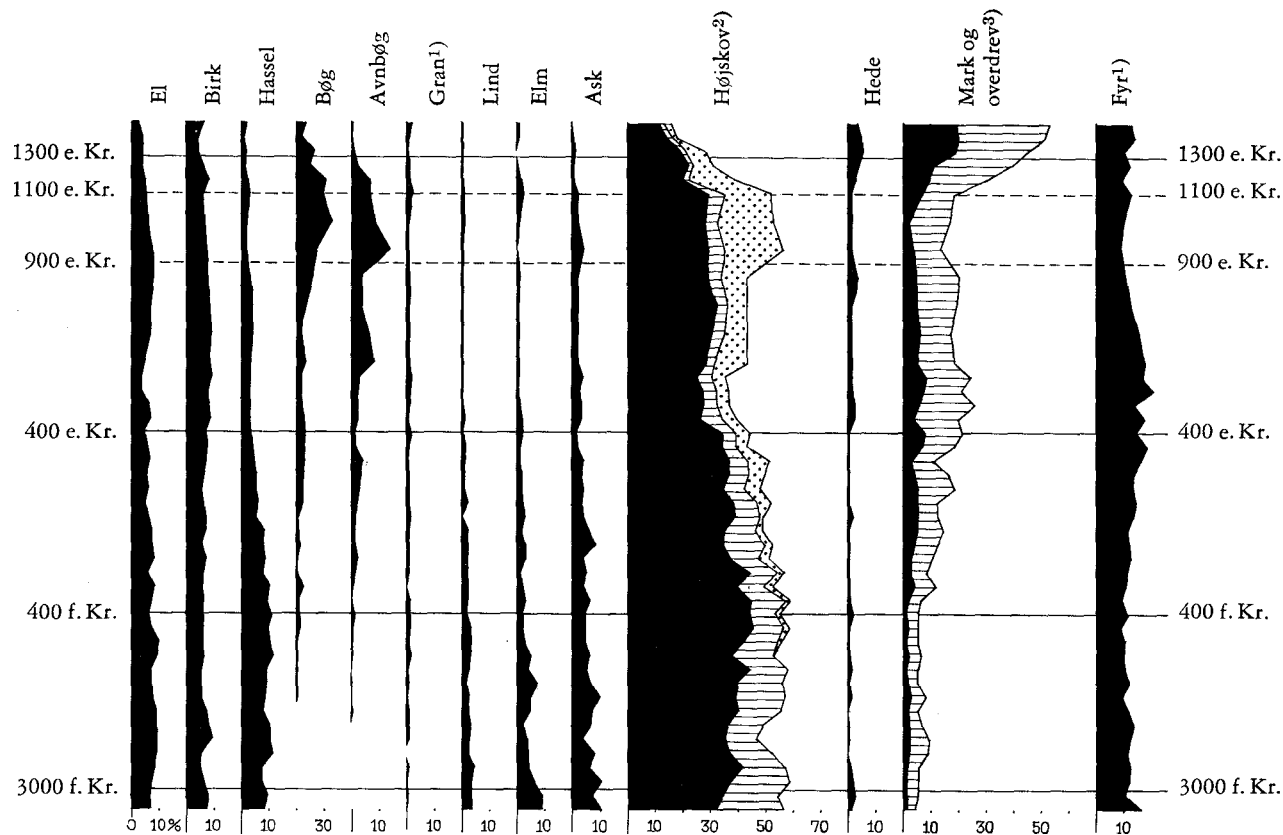

Fig. 4. Pollendiagram fra Østersøen ca. 5 km Ø for Nexø (vanddybde 73 m) visende vegetationsudviklingen på Bornholm mellem 3000 f. Kr. og noget før 1800 e. Kr. For yderligere forklaring se fig. 4 og tekst.

den et større og større præg på Bornholms udseende. Efter de klimatiske forhold og tillige efter de forskellige kulturtrin kan perioden deles op i 2 afsnit: Ege-Asketid omfattende Yngre Stenalder og Bøgetid omfattende Jernalder og tidlig Middelalder.

Ege-Asketid (ca. 3000 f. Kr. til ca. 400 f. Kr.).

Det varme klima, der karakteriserede den foregående tid varede ved; meget tyder dog på, at klimaet ændredes noget i fastlandspræget retning med varme somre og kølige vintre samt mindre nedbør. Ændringen viste sig bl. a. ved, at vedbend ikke længere blomstrede så meget som før. Elm gik voldsomt tilbage, muligvis klimatisk betinget, muligvis som følge af menneskets anvendelse af elm som løvfoder m. v. Mosernes indhold af blomsterstøv af korn og lancetbladet vejbred registrerer bondekulturens ankomst til Bornholm, hvor de første marker og græsgange nu dukker op i landskabet.

Endvidere har man fra denne periode en række grave, høje, jættestuer m. v. I den første tid fredede efterkommerne selvfølgelig minderne om forfædrene; i de kommende århundreder, næsten helt op til vor tid, overtog Bornholms hjælpere i vanskelige tider – de underjordiske – beskyttelsen af disse minder, hvoraf mange indgik som en værdifuld bestanddel af landskabet. Ikke blot høje og lignende blev på den måde bevaret for eftertiden, også særprægede landskaber ofte indeholdende gravpladser blev som de underjordiskes mønstringspladser o. l. skånet helt op mod vor tid. Denne form for naturfredning, som mange nu ryster på hovedet af som dum overtro, har været af uvurderlig betydning for det bornholmske landskab.

De gamles sans for naturværdier og pietet for fortiden har i form af respekt for forfædrene, manifesteret som de underjordiske, været med til at bevare værdifuld natur helt op til slutningen af sidste århundrede. Ulykken var så, at på den tid, da oplysningen var blevet så stor, at pieteten for fortiden blev kastet over bord som overtro, var man endnu ikke blevet så oplyst, at man havde indset, at menneskets velfærd ikke blot tælles i kroner og ører, men også i andre værdier. Først i 1937 blev der gennemført en

Fig. 5. Bautasten ved »Skagelfaldet« syd for Vallengård fotograferet af Joh. Hansen 1869 i forbindelse med E. Vedels undersøgelser visende et typisk græsningslandskab i Højlyngsområdet. Helt op til slutningen af forrige århundrede bevaredes særdeles mange af vore oldtidsminder – for en stor del takket være »de underjordiske«. Nu er mange forsvundet, bl. a. ovenstående bautasten, jfr. fig. 6.

lov, der sikrer oldtidsminder på lignende måde, som de underjordiske tidligere gjorde. Desværre er respekten for loven i nutiden ikke altid så stor, som respekten for de underjordiske tidligere var.

I Ege-Asketid var menneskets indflydelse på vegetationen ikke synderlig stor. Det er dog at bemærke, at de første svage spor af lynghede kom samtidig med bondekulturen. Skovrydning i sammenhæng med kreaturernes græsning i skoven havde givet lyngen visse muligheder, men nogen større udbredelse fik den ikke dengang. Bornholm var stadig dækket af egeskov og vedblev at være det gennem den følgende Bronzealder. I Ege-Asketid viser avnbøg og bøg sig for første gang i de bornholmske skove.

Første afsnit af Bøgetid (fra 400 e. Kr. – 1300 e. Kr.).

Navnet på denne periode (Bøgetid) hentyder til, at bøg i løbet af den blev det fremherskende træ i de danske skove. Det gælder

Fig. 6. Landskabet fra fig. 5 fotograferet af H. Vedel 1959. Bautastenene er forsvundet som så mange andre bornholmske oldtidsminder. De flade arealer er opdyrket, og gravhøjene er dækket af krat.

dog ikke Bornholm, hvor eg stadig forblev det førende træ. Da de nye undersøgelser imidlertid har vist, at bøgen også har indgået i de bornholmske skove i denne tid, synes jeg, at det er mest rimeligt at bruge den samme tidsinddeling for Bornholm som for det øvrige Danmark.

I løbet af Ege-Asketid var bronzen blevet indført, men som arbejdsredskab havde den næppe større betydning. Som indført metal var bronzen dyr, og når det drejer sig om det daglige arbejde – og for øvrigt også undervisning og videnskab – er man oftest meget sparsommelig. Drejer det sig derimod om krig eller

evt. jagt eller anden sport, er pengekasen mere åben, og broncen er da også først og fremmest blevet anvendt til krigs- og jagtvåben. Helt anderledes blev det, da jernet vandt indpas i begyndelsen af Bøgetid. I de tider og for øvrigt helt op gennem Middelalderen var Danmark nemlig selvforsynende med jern fra den myremalm, der fandtes i moser og enge.

I Bøgetid blev klimaet mere køligt (varmetiden var forbi) og tillige mere nedbørsrigt. Dette fik indflydelse på landskabet, men langt vigtigere blev det forhold, at bonden nu havde jernredskaber og for alvor magtede at fælde skoven.

Specielt Almindings historie i denne tid er ret godt belyst fra undersøgelsen af Græssøen, og det er muligt her at underafdele perioden i to afsnit: a. Ældre Jernalder (ca. 400 f.Kr. til 400 e. Kr.) og b. Yngre Jernalder og tidlig Middelalder (ca. 400 e. Kr. til ca. 1300 e. Kr.).

A. Ældre Jernalder.

I Græssøen viser ændringer i tørvens beskaffenhed tydeligt ændringerne i klimaet, idet tørven, der er dannet i tiden mellem ca. 400 f.Kr. og Kr. f., i modsætning til tørven fra de umiddelbart foregående Broncealder igen er lerholdig. Planteresterne fra tørven viser ligeledes, at der er blevet fugtigere på mosen. Medens Græssøen i Broncealderen var dækket med ellekrat og havde en forholdsvis tør overflade, må der være blevet væsentlig fugtigere i Ældre Jernalder. El gik stærkt tilbage, og i stedet bredte der sig en sump af star-arter, hvori enkelte rigtige vandplanter også kunne trives. Forsumpningen af Græssøen må såvel have haft sin årsag i den forøgede nedbør som i, at klimaet samtidig blev køligere, noget, der også er kendt fra en lang række undersøgelser, både naturhistoriske og arkæologiske. Arkæologerne har f. eks. påvist, at klædedragten ændrede sig på det tidspunkt. I Broncealderen gik man klædt i kjortler, der ikke dækkede ret meget af benene, medens man i Jernalderen gik over til buksedragten. Opfindelsen af bukserne er således antagelig betinget af den klimaforværring ved Jernalderens begyndelse, der også bevirkede en ændring af tørvedannelsen i Græssøen.

I tiden omkring vor tidsregnings begyndelse mildnedes klimaet igen. Nedbøren blev mindre, og temperaturen steg. Dette viste sig også i Græssøen, hvis overflade igen blev tørrere, således at først el senere også eg vandrede ind på mosen, der nu forvandlede til en egeskov. De talrige egestammer og -stubbe i tørven giver et sikkert vidnesbyrd herom.

Undersøgelsen af Græssøen giver imidlertid ikke blot oplysninger om forholdene på selve mosen, man får ligeledes noget at vide om den omliggende Almindingskov.

Ved begyndelsen af Ældre Jernalder var Almindingen og sikkert også resten af Højlyngsområdet en tæt egeskov med en underordnet bestand af avnbøg og bøg. Avnbøg blev dog snart mere fremtrædende, medens almindelig bøg fortsat var temmelig sjælden. Skoven var ved Jernalderens begyndelse næsten uden åbne pletter, men allerede tidligt i denne periode skete der en kraftig skovrydning i nærheden. Denne viste sig ved tilbagegang for egeskoven, medens planterne fra det åbne land gik frem. Blandt disse drejede det sig om planter fra dyrket jord (korn og en række ukrudsplanter f. eks. bynke og rødknæ), planter fra græsgangene (græs, vejbred og forskellige kurveblomster) og endelig planter fra lyngheden (først og fremmest almindelig lyng). Selv om lyngheden da var lidt mere udbredt end tidligere, var den dog stadig uden større udbredelse i omegnen af Græssøen, og for øvrigt også på hele Bornholm ifølge undersøgelserne fra Østersøen. Derimod viser hyppigheden af pollenkorn fra marker og græsgange, at disse har haft en ikke ubetydelig udbredelse inden for Almindings nuværende areal i de sidste århundreder før vor tidsregnings begyndelse. Tidspunktet omkring Kristi fødsel kan i Græssøen fastlægges ved, at fra den tid af optræder pollenkorn af rug. Denne kornart blev nemlig indført til Danmark på denne tid.

Opsvinget i opdyrkningen inden for Almindingen i århundrederne før Kr. f. svarer ganske til den opdyrkning, mag. art. Viggo Nielsen har påvist i en lang række bornholmske skove, bl. a. i Blemmelyng. Svarende til opgivelsen af de af Viggo Nielsen påviste marker ved vor tidsregnings begyndelse viser Græssøen, at

markerne i omegnen forsvandt på samme tid, og skoven nu væsentlig bestående af eg og avnbøg generobrede de tabte arealer.

Denne storstilede opgivelse af tidligere dyrkede arealer i tiden lige efter Kristi fødsel kunne tyde på en tilbagegang af befolkningen på Bornholm på dette tidspunkt, og det foreløbig givne materiale skulle tilsyneladende give gode beviser for det. En undersøgelse af pollenindholdet i bundprøverne fra Østersøen viser imidlertid noget helt andet. Disse prøver, der stammer fra flere lokaliteter vest, nord og øst for Bornholm, har vist sig at give et udtryk for Bornholm som en helhed, og de viser ingen tilbagegang i dyrkningsintensiteten på Bornholm på det omtalte tidspunkt, snarere en fremgang. Disse to tilsyneladende modstridende vidnesbyrd, Almindingen, Blemmelyng og andre skove på den ene side og Bornholm som helhed på den anden, kan imidlertid forklares. Almindingen, Blemmelyng og de fleste af de andre bornholmske skove er karakteriseret ved forholdsvis lette, sandede jorder, og det er uden tvivl grunden til, at disse områder er skov og ikke mark i dag. I begyndelsen af Jernalderen var klimaet meget fugtigt, og da menneskene på den tid påbegyndte den storstilede rydning af skov til marker, er der intet at fortænke dem i, at de foretrak den lette jord. Med datidens primitive redskaber var den sandede jord lettere at bearbejde end den mere lerede jord, der findes i den nu opdyrkede del af Bornholm. Dette forhold har været endnu mere udpræget i en tid, hvor man ikke kendte dræning, og hvor klimaet var endnu mere regnfuldt, end det er nu. På den lerede jord har skoven sikkert også været tættere og kraftigere end på den lettere jord, hvor træerne næppe har stået særlig tæt og næppe heller været så store. I tiden omkring vor tidsregnings begyndelse var klimaet blevet tørrere og varmere, og nu kunne vore forfædre gå i gang med den bedre jord. Det, der skete dengang, var således næppe en flytning bort fra Bornholm, men derimod en flytning til den bedre jord på Bornholm.

I Almindingen fik ege-avnbøgeskoven imidlertid gode tider i nogle hundrede år, kun svagt påvirket af mennesket, og generobrede så godt som alt, hvad den tidligere havde måttet afgive.

b. Yngre Jernalder og tidlig Middelalder.

Den bedring af klimaet, der startede omkring Kr. f., varede imidlertid ikke ved. I begyndelsen af Yngre Jernalder (omkring 400 e. Kr.) fik man igen en forøget nedbør og en lavere temperatur. Som så mange andre moser i Nordeuropa reagerede Græssøen også på denne klimæændring. Grundvandet i den steg, og egetræerne blev kvalt. Ellebuskene holdt længst ud, men heller ikke de kunne klare den stigende vandstand. Mosen blev forvandlet til en meget fugtig sump bevokset med padderokker, tagrør og dunhammer. Mellem rørsumpens planter bredte sig egentlige vandplanter – vandaks og hvid åkande. Med hensyn til sidstnævnte – den hvide åkande – siges de nutidige bevoksninger af den på Bornholm at være udplantede i forrige århundrede. Det er muligt, det er tilfældet, men hvid åkande har ifølge mine undersøgelser vokset på Bornholm i alt fald fra begyndelsen af Fyrretid (for ca. 9000 år siden) og til helt op i sen Middelalder. At den har manglet i den bornholmske flora i tiden mellem ca. 1400 og slutningen af forrige århundrede, er muligt, men næppe sandsynligt. Hvid åkande er sikkert en naturlig bornholmsk plante, men derfor kan selvfølgelig godt nogle af de nuværende bestande være plantet ud i senere tid.

Padderok-sumpen, der dækkede Græssøen i begyndelsen af Yngre Jernalder, groede imidlertid efterhånden til med stararter m. m., og lidt efter bredte også tørvemosset (*Sphagnum*) sig i den, og Græssøen forvandlede til en rigtig højmose.

På højmosen var den interessante, insektædende plante – soldug – åbenbart ret almindelig. Det nederste af den højmosetørv (*Sphagnum*tørv eller »hundekød«), der dannedes, vidner stadig om fugtige forhold, men mod overfladen af mosen bliver tørvsnen mørkere og mere formuldet, tydende på, at klimaet igen er blevet tørrere og også noget varmere. Ved den pollenanalytiske undersøgelse viste det tørvslag, der ligger ca. 30 cm under overfladen, sig at være dannet i den tid, Lilleborg var beboet (ca. 1190 til 1259). Undersøgelser andre steder i Nordeuropa tyder på, at netop den tid var karakteriseret ved et gunstigere klima.

Det var imidlertid ikke alene klimaet, der betød noget for Almindingsens udvikling i tiden mellem 400 e. Kr. og 1300 e. Kr. Mennesket og dets husdyr var i denne og følgende perioder en alt overvejende faktor.

Omkring 400 e. Kr. var menneskene igen rykket ind i Almindingen, muligvis som følge af, at klimaet blev fugtigere, således at de igen måtte tage til takke med sandjorden, muligvis som følge af at der var blevet flere mennesker. Inden for Almindingsens areal bredte marker og græsgange sig igen, og i følge med dem kom lyngheden, der i de foregående århundreder var gået stærkt tilbage. Denne gang bredte lyngheden sig i væsentlig større målestok, men der er dog stadig kun tale om ret ubetydelige hedestrækninger i Almindingen og dens omegn.

Gennem de følgende århundreder svingede forholdet mellem ege-avnbøgskov, marker og græsgange samt hede noget, men det skovdækkede areal var dog uden tvivl det største. Hen imod slutningen af perioden er der to tidsrum, hvor Almindingskoven bliver særlig hårdt trængt, idet marker og vel især græsgange (muligvis i åben skov) bredte sig stærkt.

Det ældste af dem svarer muligvis til en opdyrkning i nærheden samtidig med anvendelsen af voldstedet Gamleborg. Dettets historie og anvendelse er imidlertid endnu langt fra klarlagt. Man ved dog, at volden er blevet forstærket en gang i tidlig Middelalder (omkring 1000 e. Kr.). Man kan således ikke være helt sikker på sammenhøringen mellem den nævnte rydningsfase og Gamleborg, men fjernt fra hinanden i tid er de næppe.

At den sidste kraftige rydningsfase svarer til Lilleborgs anlægelse og anvendelse, er der derimod næppe tvivl om. Lilleborg tilhørte den danske konge og blev anlagt ca. 1190. Det var en ret anseelig borg. Navnet Lilleborg har den først fået længe efter, at den var afbrændt, og lille hentyder kun til, at den var lille i forhold til ærkebiskoppens borg Hammershus. Lilleborg blev kun benyttet i forholdsvis kort tid, idet den blev indtaget og brændt i 1259 under kongens strid med ærkebiskoppen. Udgravningen af Lilleborg har vist forekomsten af stalde, hvad der jo indebærer,

at der har været holdt husdyr. I Lilleborgs tid må der derfor have været en kraftig kreaturpåvirkning af de omliggende skove. I Græssøen viser det sig først og fremmest ved, at avnbøgene i Almindingen går så stærkt tilbage. Endvidere breder græsgangene sig i skoven, der forvandles til en åben egeskov. Samtidig påbegynder lyngen sit stormløb mod Almindingen. Medens lyngpollenets andel tidligere højst udgjorde henimod $1/10$ af samtlige pollen i tørveprøverne, og i tiden forud for Lilleborg var faldet til $1/50$, steg dets andel nu op over $1/4$. Østersødiagrammerne viser et lignende forhold. I Lilleborgs tid opstod Højlyngen, og fra da af bredte lyngheden sig ind i Almindingen.

Ankermyr i Slotslyngen fortæller kun lidt om tiden før ca. 1300, idet en tørvemose, der havde udfyldt den nuværende sø, må være blevet gravet bort en gang i tidlig middelalder – muligvis i Hammershus's første tid, hvorved den nuværende sø opstod. Det tynde dyndlag, der er aflejret i den gamle tørvegrav, viser imidlertid, at det nuværende lavvandede areal med dyndpadderok dengang var tørt land, kun den dybere del var vanddækket. Dette, i forbindelse med at mistelten groede i de omliggende skove, tyder på, at klimaet i 11–1200-tallet har været varmere og tørrere end nu, et forhold, der også er andre vidnesbyrd om i Nordeuropa. Skovene omkring Ankermyr bestod væsentlig af eg med hassel i underskoven; lind, elm, avnbøg og bøg fandtes dog også i datidens Slotslyng.

Undersøgelserne fra Østersøen viser, at for Bornholm som helhed skete der i den urolige periode, som begyndte i det 10. århundrede, en vis udvidelse af skovarealet. Det var især avnbøg og bøg (den sidste væsentlig i arealet uden for den tidligere Højlyng), der bredte sig, og i kystområdet kunne man karakterisere skovene som ege-bøge-avnbøgskove. Denne ændring må uden tvivl skyldes, at plyndrende vikinger o. l. har bevirket, at mængden af husdyr i skovene er aftaget stærkt, og dette begunstiger i høj grad såvel bøg som avnbøg. Bøgskovene holdt sig imidlertid kun perioden ud, d. v. s. til ca. 1300, hvor fredeligere forhold og forøget kvæghold totalt ændrede forholdene i skoven.

Den centrale del af øen – omfattende Almindingen og Højlyngen – var således i tiden helt op til omkring 1300 stort set skovklædt. Skoven bestod først og fremmest af eg, men såvel avnbøg som bøg var der også. I perioder, først og fremmest i århundrederne før Kr. f. og i 11 og 12 hundredetallet var visse områder opdyrket, men bebyggelsen blev ikke varig. Disse rydninger, der igen groede til med skov, bevirkede selvfølgelig nye landskabstyper. I forbindelse med dem viste lyngen og enekrattene sig, men de fleste steder groede de igen til med skov. Avnbøg bredte sig begunstiget af menneskets indgreb, medens alm. bøg kun lige netop bevarede fodfæstet i den centrale del af øen – i småskove i randzonen blev den i århundrederne lige før 1300 ret almindelig.

Det forhold, at forladte rydninger i jernalder og tidlig middelalder som regel igen groede til med skov, og at hede og overdrev ikke spillede nogen større rolle, viser, at der ikke har været løsgående, græssende kreaturer i større stil. Landbruget har uden tvivl ligesom i det øvrige Danmark været lagt an på kornavl (kornpriserne var for øvrigt gode i Nordeuropa op til omkring 1200). En interessant oplysning om kornavl på den tid giver kornblomst. Denne plante voksede vildt på Bornholm i Tundratid, men forsvandt, da øen blev skovklædt, og manglede eller var meget sjælden på markerne i tiden til helt op omkring 11–1200 (d. v. s. Lilleborgs tid), hvor den pludselig blev meget almindelig. I tiden før dræning af marker var kornblomst udelukkende knyttet til vintersæden, og forklaringen på dens historie må være, at den hvede og rug, der dyrkedes i oldtiden, var vårsæd; først omkring 1100 blev vintersæddyrkning almindelig i Danmark.

TIDEN MELLEM 1300 OG 1800

Tiden omkring 1300 betød et vendepunkt for Bornholm. I begyndelsen af 1300-tallet blev ærkebispens enehersker på Bornholm, medens konge og bisp tidligere havde nappedes om øen. Hvor meget, bisp har kunnet dirigere Bornholms landbrug, er mig ubekendt. Om det forhold, at skatten fra nu af og gennem adskillige århundreder for en stor del skal betales som smør, er tegn

på, at de bornholmske bønder ligesom bønderne i det øvrige Danmark har taget hensyn til den mindre efterspørgsel (og pris) på korn og den stigende efterspørgsel på husdyrprodukter, kan ikke afgøres. Fakta er, at denne periode karakteriseres ikke blot af sildefiskeri, men også af den store mængde kreaturer, der græsser i Højlyngen og i udmarkerne langs kysten. De udnyttede arealer reagerer på den ændrede udnyttelse, hvad undersøgelsen af Græssøen og Ankermyr tydeligt viser.

Almindingsskoven havde åbenbart fået et alvorligt knæk ved anlæggelsen og anvendelsen af Lilleborg. Marker og græsgange gjorde da et stort indhug i skoven. Pollenundersøgelserne af Græssøen viser, at efter at Lilleborg var forladt, indskrænkedes markerne og græsgangenes areal betydeligt i Almindingen. Men medens opgivelsen af marker og græsgange omkring Kristi fødsel bevirkede, at skoven generobrede de tabte arealer, var skoven omkring 1300 ikke i stand til at brede sig over de forladte marker, det var lyngheden, der da var den stærkeste. Dette hænger uden tvivl sammen med, at nok blev bebyggelsen og opdyrkningen i Almindingen opgivet, men bønderne i de omkringliggende gårde var på dette tidspunkt begyndt at anvende Almindingen til græsning for deres husdyr. De græssende husdyr (vel nok især fårene) forhindrede ny opvækst af skov, og lyngen bredte sig. Noget egeskov var der stadig i nærheden af Græssøen, og der holdt den sig jo også helt op til Rømers tid, derimod klarede avnbøgene sig dårligere over for kreaturerne, og antallet af dem blev stærkt formindsket. De forsvandt ikke men blev gnavet ned, således at de ikke blomstrede. Så snart kreaturerne forsvandt, skød de igen frem; og derfor er avnbøg i nutiden almindelig i de bornholmske skove, medens bøg forsvandt og først senere blev genindført af forstmændene. Græssøens pollenindhold viser, at lyngheide og birkekrat blev den almindeligste vegetation i Almindingen i tiden mellem 1300 og 1800.

De øverste tørveprøver i Græssøen viser en fornyet opdyrkning inden for Almindingens areal. Denne opdyrkning kan være en del af den opdyrkning af udmark, den bornholmske kommandant i 1552 fandt så truende over for fællesgræsninger, at han totalt for-

bød nyopdyrkning af udmark, men der kan dog også være tale om en lidt senere opdyrkning. Den er i alt fald ældre end ca. 1800, for på det tidspunkt var tørvedannelsen i Græssøen gået i stå, og Græssøens tale om Almindingsens historie var forstummet. Den fortæller således hverken om Rømers granplantager i Almindingen eller om den afvandingskanal han lagde fra søen ved Lilleborg til Græssøen.

Undersøgelsen af Ankermyr viser for tiden efter ca. 1300 en stærk tilbagegang af skoven, medens græsgange og heder (med meget enebær) går stærkt frem. I selve Ankermyr bliver de nu fladvandede arealer oversvømmet og bevokset med dyndpadderok. Oversvømmelsen er muligvis betinget af den klimaændring til fugtigere og køligere forhold, der er påvist mange steder i Nordeuropa. Udvidelsen af græsningsarealet i dette område på denne tid skyldes uden tvivl Hammershus.

Eksemplet fra Almindingen og Slotslyngen viser, hvorledes Højlyngen opstod som heder og græsgange som følge af udnyttelsen til græsning, og på lignende måde er det gået med anden udmark. Almindingsskovens areal indskrænkedes betydeligt, på lignende måde gik det med de andre bornholmske skove. Som nævnt tidligere var alm. bøg indvandret allerede i yngre stenalder, men havde kun spillet en underordnet rolle i de bornholmske skove, bortset fra at den i den for bornholmerne urolige periode mellem ca. 1000 og 1300 var blevet ret almindelig i visse skove i kystområdet. Bøg kan imidlertid ikke klare sig i græsningsskove, og da forholdene efter 1300 blev mere fredelige gik det meget stærkt tilbage med bøg på Bornholm.

I den øvrige del af Danmark bevaredes bøgeskoven fortsat, men en analyse af forholdene viser, at bøgen især holdt sig i skove ejet af kongehuset eller adelen og udnyttet dels til jagt og dels til oldensvin. I de skove, hvor bønderne kunne lade deres kreaturer græsse, forsvandt bøgen. På Bornholm var der i den kritiske tid efter 1300 hverken konge eller herremand, der kunne forhindre den bornholmske bonde i at sende sine kreaturer ud i skoven – og det betød, at den bornholmske bøgeskov forsvandt. Enkelte træer blev dog som interessante træer fredet i nærheden af huse og lignende steder,

og helt op i vort århundrede eksisterede den bornholmske bøg, f. eks. Melsted-bøgen, der altså ligesom mange af de bornholmske oldtidsminder var et vidnesbyrd om fortidig frivillig naturfredning.

I perioden 1300 til 1800 blev Bornholm særdeles skovfattig, men udmarkerne (incl. Højlyngen) betød uhyre meget for det bornholmske erhvervsliv. Disse arealer blev ikke blot anvendt til græsning, der rev man også lyng, skar tørv, hentede enestaver til husbygning, og skovrester og fremspiret krat gav tømmer og brænde. Man havde altså stort økonomisk udbytte af udmarken, men der er en hage ved alt. Det begynder at knibe med at skaffe det fornødne tømmer og brænde, i alt fald til Slottet. Dette forhold får myndighederne til at tænke på fredning. Allerede ærkebisperne pålagde bornholmerne lovbud, der gik ud på skovfredning.

På et møde i Rønne d. 15. august 1501 indskærper ærkebiskop Byrge Gunnersøn over for bornholmerne en række lovbud, der bl. a. går ud på, at skovene, »der storligen ere hærgede og forhugne«, herefter skulle holdes i fred og hegn, og at det er forbudt at holde geder.

Lybækkeren Schweder Kettingk forespurgte i 1556 den danske konge om bøndernes ret til at indtage lodder af kongens udmark til opdyrkning, dette havde kommandanten i øvrigt forbudt i 1552, da opdyrkningen truede fællesgræsningen, men åbenbart havde forbudet været uden større virkning. Nu nøjedes bornholmerne åbenbart ikke længere med at udnytte udmarken til græsning, tørveskær m. v.

I denne tid har vi således den typiske Højlyng, som vi også kender fra senere beretninger, men noget naturligt plantesamfund gør den på ingen måde indtryk af at have været. Husdyrene – og deriblandt utvivlsomt mange får – græssede der i udstrakt grad. Menneskene rev lyng, fældede træer og opdyrkede lodder af den, i alt fald for en tid; manglen af gødning har nemlig uden tvivl bevirket, at lodderne hurtigt blev udpint. Netop en sådan påvirkning fremmede hedevegetationen og forhindrede skovvækst. At forholdet er sådan, har man erfaret ved mange af nutidens hede-fredninger. Totalfreder man en hede som f. eks. Hammeren, bliver

Fig. 7. Rutsker Højlyng. Fot. 1966 af Frede Kjøller. Efter græsningens ophør breder selvsået krat og skov sig på den tidligere bede.

den i løbet af en årrække forvandlet til skov. Men bornholmernes udnyttelse af udmarken i århundrederne omkring Lybækkertiden var netop den behandling, der fremmede heden og ødelagde den skov, der var. Husdyrene, især fårene, forhindrede opvækst af ny skov, sikkert godt hjulpet af de geder, der trods Byrge Gunnersøns forbud uden tvivl stadig har været på Bornholm – hvorfor skulle bornholmerne dengang have været mere loylydige mod fremmede herrer, end de plejede at være!

Det var ikke alle »fredninger«, der udelukkende gik ud på at bevare skov. Den første danske lensmand, efter at kongen i 1576 havde overtaget Bornholm fra Lybækkerne, blev pålagt en række forpligtelser og forbud, bl. a. »han måtte intet storvildt skyde, ikke forhugge Slottets Skove«. Storvildtet er kronhjortene, der som

bekendt er en stor belastning for en skov. De bornholmske kronhjørte, der ifølge en meddelelse fra 1683 var så talrige, at de truede med at lægge de dyrkede marker øde, og som for øvrigt uddøde i 1776, har sikkert været medvirkende i skovødelæggelsen.

Et andet udtryk for, at øen efterhånden var blevet skovfattig, får man i, at en gammel skat i form af en tønne trækul fra hver selvejergård de fleste steder var blevet omsat i penge. Kun Rø sogns selvejere ydede så sent som efter 1600 stadig deres tønne trækul. Dette sogn har åbenbart stadig været skovrigt.

Fig. 8. Gammel eg i Skrulle, Østermarie. Den kraftige grening ret langt nede på stammen viser, at egen er vokset op i et åbent græsningsland. Fot. 1958 af Frede Kjøller.

Fig. 9. Bautastenen »Knægten« i Olsker fotograferet 1869 af Joh. Hansen i forbindelse med E. Vedels undersøgelser. Græsningslandskabet er helt uden skov og krat, således at Hammershus tydeligt ses i baggrunden, jfr. fig. 10 og 11.

Fig. 10. »Knægten« fotograferet af H. Vedel 1959. Som følge af at området ikke har været græsset i en længere periode, er krattet vokset op og dækker næsten bautastenen.

I begyndelsen af det 17. århundrede blev der bygget særdeles mange skibe på Bornholm. Den 21. januar 1631 udsteder Christian IV et forbud mod salg af skibe fra Bornholm til udlandet for at skåne skovene. Som i det øvrige Danmark virkede også på Bornholm skibsbygningen med til ødelæggelsen af skoven. Der gik mange træer til skibene, og man plantede dengang ikke ny skov som erstatning for den fældede. Nyplantning af skov var ukendt indtil omkring 1800.

Af det forudgående ser man, at det ikke har manglet på forskrifter om at værne om Bornholms skove, men i praksis var det

Fig. 11. Udsigt fra terrænet bag »Knægten« mod Hammershus, fot. 1959 af H. Vedel. Selvsået krat og plantet skov dækker nu udsigten mod Hammershus, jfr. fig. 9.

gået jævnt tilbage med skovene. Et resultat af den skovødelæggelse, der foregik i de omtalte århundreder, ser man i en beskrivelse af Almindingen kort før 1800, her gengivet efter Zahrtmann: »Til sidst var af Almingens fulde Fladerum 600 ha ikkun 165 ha fra Koldekilde langs V. for Svenskebækken ned til Gamleborg dækket af gammel pjusket skov, Resten krøbet i Lyng og Smaakrat«.

TIDEN 1800–1900

Denne tid karakteriseres af bondereformerne (bl. a. udskiftningen, der giver samling af de enkelte gårdes jorder) og af skovforordningerne, især Skovforordningen af 1805. På Bornholm er det

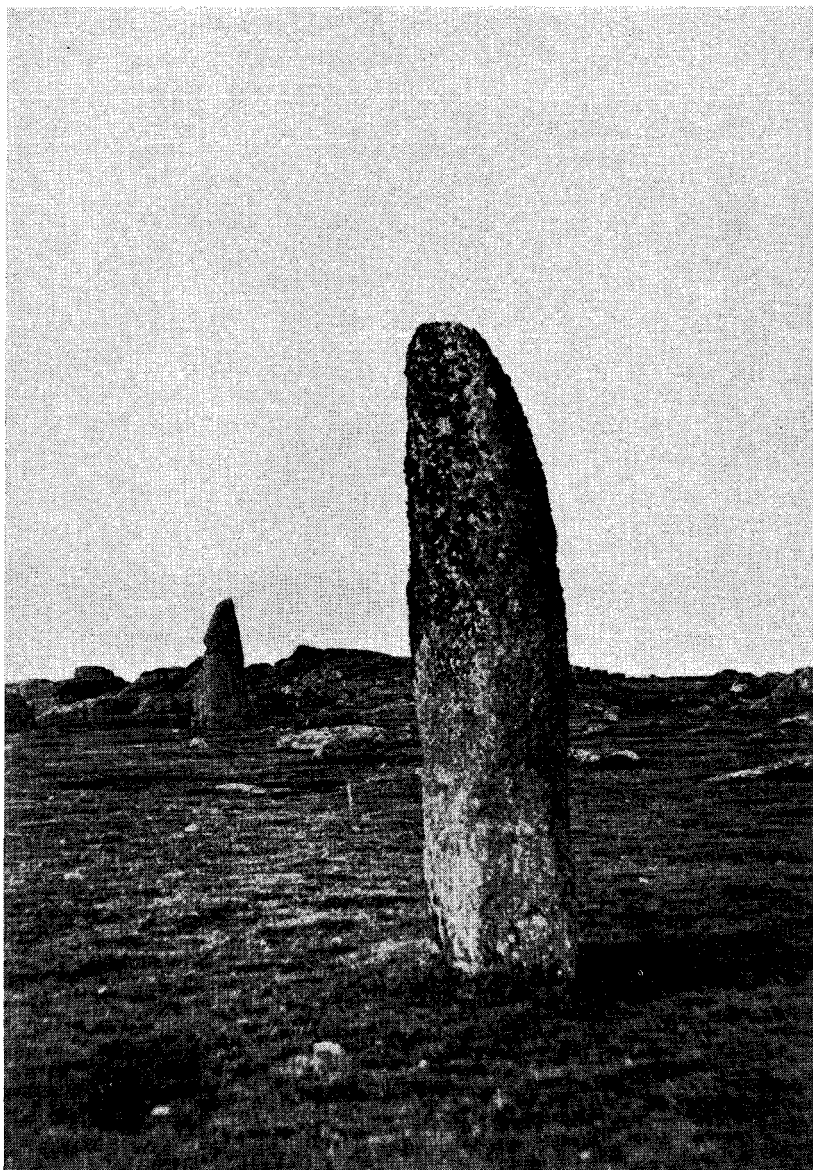

Fig. 12. Bautasten ved Listed fotograferet 1869 af Job.Hansen i forbindelse med E.Vedels undersøgelser. Billedet viser tydeligt, hvordan græstæppet på udmarken langs stranden er tætbarberet af de græssende husdyr. Buske og træer mangler helt, jfr. fig. 13 og 14.

væsentlige, at Højlyngen og anden udmark enten bliver beplantet med skov eller opdyrket, således at kun mindre arealer forbliver, som de var før. Endvidere bliver den voldsomme sandflugt, der som følge af de foregående århundreders stærke græsning havde hærget på Syd- og Vestkysten (Dueodde – Rønne – Hasle), standset. Hverken genskabelsen af Almindingen eller sandflugtsdæmpningen havde i begyndelsen befolkningens sympati – og det som så meget andet i den tid (f.eks. bondereformerne) – var også reformer, der kun kan gennemføres af en meget stærk statsmagt – enevældig konge eller kommunistisk diktatur –. Reformerne greb på en direkte måde ind i befolkningens rettigheder. Efterhånden gik det vel op for befolkningen, at alle disse reformer var af det gode, og vi i nutiden kan kun være vor kongemagt taknemlig for, at den, ved at gennemføre dem på dette tidlige tidspunkt, uden tvivl har forskånet os for meget i vor tid.

For Bornholm bevirkede reformerne, at vi stort set fik det landskab, der i dag karakteriserer øen: skov, dyrket jord og, bortset fra kysterne og de steder, hvor klippen går for højt, kun få heder og græsgange. I hele det 19. århundrede anvendtes dog stadigvæk store dele af den jord, der ikke var dyrket eller dækket af plantet skov, som græsning. Specielt var fåreholdet stort. Så sent som i 1871 var der over 28.000 får på øen (i 1953 var der kun 111). Disse mange får og andre græssende husdyr havde kun begrænset plads (kyststrækninger, klippeløkker, heder o. s. v.) og derfor blev disse holdt tætbarberede, hvad fotografier fra den tid viser (Vedel 1960). På kyststrækninger bevirkede denne græsning et åbent landskab med mange smukke udsigter. Dette i forbindelse med øens særpræg begyndte at tiltrække fremmede – turisttiden begyndte (om dette vidner bl. a. Haubergs turistførere fra slutningen af århundredet).

For oldtidsminderne og også en del af kirkerne var slutningen af det 19. århundrede og begyndelsen af det 20. en sort tid. Hammershus var lykkeligtvis blevet fredlyst i begyndelsen af århundredet, men ellers var pieteten for det gamle gået tabt sammen med overtro – den kolde økonomi havde indledt sin periode,

og masser af oldtidsminder gik tabt. Som et tilfældigt valgt eksempel kan nævnes, at der i Nyker sogn i dag er 15 høje og 1 bautasten, og at man ved, at der er sløjftet 38 høje, mindst 24 røser og 17 bautasten.

TIDEN EFTER 1900

For Bornholms natur kommer især to ting til at spille en rolle:
1. den aftagende græsning, specielt det, at fårene forsvinder og
2. turismen.

Den aftagende græsning, i nutiden tillige forstærket af, at flaskegas har afløst komfuret, bevirker, at kyststrækninger, heder, klippe-

Fig. 13. Bautasten ved Listed fotograferet 1959 af H. Vedel. Beplantning og fodboldbane har fuldstændig ændret landskabsbilledet, jfr. fig. 12.

Fig. 14. Kysten uden for bautastenene fotograferet 1959 af H. Vedel. Da der ikke som i 1869 (fig. 12) er græsning på arealet, har kratvegetationen, bl.a. af eg, bredt sig stærkt.

løkker o. l. gror til med buske og krat, det, der med et misvisende ord er kaldt grøn pest. Denne er lige så naturlig som mandens skæg, og ganske vist dækker den udsigten fra mange smukke steder, men den dækker til gengæld også nogle steder for grimme skure og anden ødelæggelse. Hvis man vil af med den grønne pest, må man i gang med økse og sav eller ild, samt græssende husdyr. Det har været foreslået at bruge kemiske ukrudtsmidler. Disse er, når de anvendes rigtigt, et vigtigt og for tiden nødvendigt hjælpemiddel for landbruget. At anvende dem på steder, hvor ikke blot det generende krat, men også særprægede planter og dyr findes, vil svare

Fig.15. Kystparti mellem Listed og Bølsbavn fot. 1959 af Frede Kjøller. Efter at græsningen langs kysterne stort set er ophørt, breder krattet sig på de tidligere græsganges plads og lukker mange steder for smukke udsigter.

til at fjerne pletter på tøj med koncentreret svovlsyre – pletterne skal nok forsvinde, men det gør tøjet også. I øvrigt ved vi vist ikke nok om disse midler endnu, så hvorfor bruge dem på udyrket jord, hvor anvendelsen af dem intet formål tjener.

Turismen har fået en tveægget betydning for det bornholmske landskab. Hoteller, sommerhuse, ekstra veje m. v. giver skår i landskabet, og desværre undertiden grimme skår. På den anden side viser turismen, at der er økonomisk værdi i et smukt landskab; dette har været medvirkende til manges interesse i at bevare landskabet.

Århundredet viser også en aktiv og målbevidst indsats i fredningsarbejdet. Påtænkt udenlandsk byggeri i Hammershus's omegn rejste en folkestemning, der resulterede i oprettelsen af foreningen

Fig. 16. Den abajlana i Østermarie fot. 1956 af Frede Kjøller. Gammel græsningsløkke, der ikke længere udnyttes, hvorfor buske og træer efterhånden fortrænger græs og lyng.

»Bornholm«, der gennemførte fredning af en lang række områder, bl. a. Hammershus omegn incl. Hammersholm, Helligdommen og Jons Kapel. I den første tid stod foreningen alene, senere har den i flere tilfælde samarbejdet med den i 1911 oprettede »Danmarks Naturfredningsforening«. Denne medvirkede ved gennemførelse af en naturfredningslov, og ved udnyttelsen af denne lov har Naturfredningsforeningen støttet af sin lokale komité gennemført en række vigtige fredninger. I sammenhæng med det tidligere sagte kan jeg nævne, at fra og med Naturfredningsloven af 1937 har

oldtidsminderne igen fået den sikring – de underjordiske tidligere sørgede for.

Den forøgede levestandard og velstand i vor tid bevirker, at behovet for natur til rekreative områder m. v. er blevet mangedoblet. Det forøgede behov for industriområder, helårshuse + sommerhuse, veje og parkeringspladser betyder også voldsomme angreb på naturen. Målt op i arealer bliver det dog ikke så meget. Man regner med, at bebyggelse, veje og lignende omkring år 2000 vil fylde mindre end en femtedel af Danmarks areal. Anbringes bebyggelsen mere samlet og planmæssigt, kan de fleste naturværdier alligevel bevares, spreder man det derimod jævnt ud over landet og spærrer adgang til skov og strand, bliver det derimod galt. Det er derfor nødvendigt, at vi i vor tid har et vågent øje for bevarelsen af naturværdierne; det må nødtigt blive sådan, at eftertiden skal sige, at nok var 1890'erne en sort tid for oldtidsminder o. l., men i 1960'erne og 70'erne skete katastrofen for Danmarks natur, da tænkte man kun på penge, biler og sex.

Danmarks Naturfredningsforening har en stor opgave, og vi må alle hjælpe med til at gennemføre den. Heldigvis står foreningen ikke alene, andre foreninger har interesser, der på mange punkter falder sammen med foreningens. Foreningen Bornholm, lystfisker- og jægerorganisationer har hver især specielle interesser af fredningsmæssig art. Fra myndighedernes side gøres der en stor indsats gennem ministerium og fredningsmyndigheder. Dansk landbrug må også være interesseret i at bevare den gode landbrugsjord samlet, således at bedriftsstørrelsen, hvis det bliver nødvendigt, kan forøges. Det kan derimod ikke gøres, hvis de enkelte ejendomme bliver indrammet af sommerhuse. En fortjeneste ved udstykning nu kan blive dyr for efterkommerne, hvis de på grund af den skal forblive som noget i retning af det, vi i dag kalder indeklemte husmænd. Vi har ingen sikkerhed for, at den fornuftige landbrugsstørrelse i det 3'die årtusinde ikke bliver væsentlig større end nu.

Spørgsmålet om bevaringen af det bornholmske frie landskab er vigtigt, men lige så vigtigt er vandet, såvel det ferske som Østersøens vand. Udtørring af sumpede steder, forurening af vandløb

og grundvand truer drikkevandsforsyningen – og ved alle de bornholmske kystbyer trækker kloakvandet kilometerlange striber af fedtstof og diverse uhumskheder ud i den tidligere rene, friske Østersø. Endnu er situationen vel ikke katastrofal, men hvis man bare lader stå til med vandforureningen og ødelæggelse af smukke landskaber, må man regne med, at der kommer en periode, der bl. a. vil blive karakteriseret ved stærkt faldende turistbesøg.

I det lange løb kan rensning af spildevand og fredning af smukke og interessante landskaber derfor sikkert betale sig.

Det er mit håb, at Danmarks Naturfredningsforening i samarbejde med såvel myndigheder som befolkning kan bidrage sit til at bevare så meget af Bornholm, som det er muligt, når vi samtidig skal leve og det helst godt, således at vore efterkommere ligesom vi selv kan få muligheder for at glædes over grønne skove, friske, rene strande, frodige marker og rent drikkevand.

LITTERATUR

Iversen, Johs., 1954: The late-glacial flora of Denmark and its relation to climate and soil. Danmarks Geologiske Undersøgelse II. rk., nr. 80, pag. 87.
Jessen, Knud, 1929: Bemærkninger om skovens postglaciale historie på Bornholm. Botanisk Tidssk. bd. 40, pag. 474.
Mikkelsen, Vald. M., 1954: Studies on the sub-atlantic history of Bornholms vegetation. Danmarks Geologiske Undersøgelse II. rk., no. 80, pag. 210.

Mikkelsen, Vald. M., 1957: Bidrag til Højlyngens historie. Festskrift udg. af Bornh. Naturhist. For. (25 års jub.).
Mikkelsen, Vald. M., 1957: Planteliv. Bogen om Bornholm, p. 53.
Mikkelsen, Vald. M., 1963: Beech as a natural forest tree in Bornholm. Botanisk Tidsskrift, bd. 58, pag. 253.
Vedel, H., 1960: Vedplantevegetationen på nogle bornholmske græsningsarealer før og nu. Botanisk Tidsskrift, bd. 56, pag. 105.
Zahrtmann, M. K., 1934–35: Borringholmernes Historiebog, 1–2, Rønne.

OM TRE FORGYLDTE SØLVPOKALER

Af Fritze Lindahl

Rigtigheden af myten om »*Helten Jens Kofoed, som fældede Prinsenskjold*« er i tidens løb blevet forfægtet og bestridt. Man har været uenig om, hvorvidt Poul Anker, Jens Kofoed eller en tredje skulle have hovedæren for Bornholms lykkelige overgivelse til Frederik III.¹ I ønsket om at sætte én bestemt helt op på piedestalen har påstand stået imod påstand, og selv om der foreligger mange oplysninger om begivenhederne i 1658, er det aldrig lykkedes at komme helt til bunds i spørgsmålet.

De samtidige kilder² fortæller knapt og nøgternt om tildragelserne, medens de lidt senere sætter dem i et mere strålende lys og navnlig glorificerer en af hovedmændene, Jens Kofoed. Ligesom Holberg³ lader også Thurah⁴ den såkaldte »*Jens Kofoeds Relation*« ligge til grund for skildringen af begivenhederne i december 1658, idet han bemærker, at man af den »*tilforladelige Relation*« ser, *hvilken Capacitet og Hurtighed denne Jens har haft i at udføre saadant Verk*«.

Thurah fortæller endvidere, at kongen har skænket Jens Kofoed en gård på livstid samt »*til Afmindelse*« foræret ham og »*et Par andre af de fornemste tre forgyldte Sølv-Pocaler, som dennem paa Slottet med Rinsk-Viin bleve tilbragte, hvilke for ikke mange Aar siden endnu have været der paa Landet*«.⁵

Thurah har benyttet I. C. Urnes optegnelser, men efter fremkomsten af Bornholms Beskrivelse i 1756 har Urne arbejdet videre og noteret senere indhentede oplysninger i sit eksemplar af publikationen.⁶ Han skriver således ud for den ovenfor citerede bemærkning om pokalerne: »*Skeede egentligen til dend meddeputerte Landstings Skriver Peder Larsen Barfod, som var fød i Jydland, og i Hands Familie var et Bæger af Sölv, besönderligt faconneret efter da Tidens Skik, i Stæden for Glass-Pocaler; Jeg haver ladet forfatte Aftægninger og oversendt til Liebhaber af Curiositæter i Kiöben-*

havn, menn veed ei, hos hvem de til sidst ere forblevne.⁷ Tvende ere endnu i Behold, nemlig eet hos Borger og Hospitalsforstander Hermand Bohn, det andet hos Forvalters Enke Fuglesang, her i Rønne, det 3die skal omtrent 1728 være bortsolgt til Kiöbenhavn, begge de andre ere og Eierne ved Kiøb til Hænde komne.»

I sit tillæg til Thurah skriver Urne mere udførligt om pokalerne:⁸

»Herpaa Bornholm eyes tvende smukke gammeldags Sølv-Kar, hvilke jeg haver ladet effter deres Naturlige Størelse og Dannelse paa det nøyagtigste aftegne, og med Tuske udarbeide formedelst Hr. Lieutenant Bernt Falenkamp ved Dragonerne herpaa Landet bands gode Assistance; holdende for, samme Sølv-Kar, ikke allene-ste for deres Ælde, men besynderlig for de øvrige Omstændigheders Skyld, hvor de skal være kommen fra og ved Leylighed herhid bragte med viidere, ere af saa mærkværdig een Raritet, at de vel fortienne at forblive i Hukommelse, og med Omhyggelighed at vedligeholdes, baade for Indbyggerne her selv, som og i Henseende til andre curieuse Yndere af Fæderne Landets Antiquiteter og Historiske Tildragelser.

Til hvilken Ende ydermeere Effterfølgende optegnes, hvad jeg des angaaende af mundtlige Beretninger hist og her haver kundet udspørge, paa det ikke saadant med Tiden skal geraade hos Effterkommerne i Forglemmelse. —

Da Landet Borringholm, efter at dend Roeskildiske Freds Slutning var brudt, havde dend 8de Decembr. 1658 omkommet dend her bidsendte Svendske Lands Høvding Printzenskiold og reved sig løs fra hands samt dend Svenske Regierings haarde Medfart (hvilket omstændeligere af Historien noksom er bekiendt) sendte Landskabet derom strax Budskab over til Kiöbenhavn, og overgav sig igien under dend Kongelige Danske Regiering formedelst et saa kaldet Gave-Brev —.

Peder Larsen Barfoed, da herværende Lands-Tings-Skriver, boende i Aakirkebye, skal have været dend, som med nogle fleere enten bragte saadant første Budskab, eller som blev siden oversendt med Gave-Breved, underskrevet af samtlige Landets Stænder (herudi differerer Fortællingerne). Hand blev da fremstillet for det

Høy-Kongelige Herskab, som sad just til Taffel, hvor da Hands Mayt Kongen, Hendes Maytt Dronningen og Hands Kongelige Høyhed Kron-Printzen, hver skal have af Sølv-Bægere eller Pocaler (effter de Tiiders Maade, da Glasse ej endnu vare saa brugelige) beteed dend Naade at drikke Bornholms Landskabs Velgaaende; Dernæst skal hannem være bleven given Tilladelse, at drikke det Høy-Kongelige Herskabs Sundhed og endelig blev ham foræret alle 3de Bægere. –

Besynnderligt er det, at hands Navn findes hverken under Suppliquen dat. 29de Dec. 1658, som de oversendte paa Landskabets Veigne allerunderdanigst indleverte, ey heller under det, samme Tid forfattede Gave-Brev. Hvor af jeg gjør dend Gisning: at, enten var hand dend første Gang ey med, men siden blev oversendt med det af Lands-Stænderne confirmerte Gave-Brev, eller og hands Navn blev ey med underskrevet, fordi hand ey var en Indfødning af Landet, men skal have været fra Jylland og enten en Broder eller nær Slægting til den berømmelige Danske Admiral Barfoed.

Paa anden Maade seer jeg ikke, at kunde udreede disse Omstændigheder, da ingen her paa Landet veed mere accurat at fortælle Omgangen.»

Urne meddeler således, at pokalerne blev givet til landstings-skriver Peder Larsen Barfod, det samme gør den ukendte forfatter af en relation til Klevenfeldt om adelige udi byen Nexø, dateret 30. maj 1748.⁹ Som værende adelig nævnes stadskaptajnen Claus Funch, hvis morfader var »Peder Larsen, ved Stamme Navn Barfod, den, som Leyer Krandsen¹⁰ melder om, som var udi meeget nær Familie med Hr. Admiral Barfoed og meenis at have været Sødskende Børn. Men ellers foruden, som vist og sandt er, da ermelte Peder Larsen Barfod udi for bemelte U-Freds Tiid og meldede underdanigst for uden hans inde havende Gods, at Bornholm var befriet af Bornholms Indbyggere fra den Svenske Regering, skienckedes Aller Naadigst hannem de tre meget rare Sølf Pocaler, som vel her paa Landet end nu findis, for uden at hand blev Lands Tings Skrivere og tredsindstive Rigs Dr. aarlig hands Lives Tiid at nyde af Ampt Stuen her paa Landet og der for uden

Skatten af een af de største Gaarder her paa Landet aarlig udi hands, hands Kones og et af hands Børns Lives Tiid at nyde . . .»

Under dette står:

»Dette er mig foreviist, men som ieg af dets Indhold icke veed, hvad ieg skal gjøre der ved, vilde ieg her med have Deris Welær-værdighed Prousten Hr. liens Buchhave herudi consuleret.

Iohan Kofod.«

Vi hører således, at pastor Kofod ligesom tidligere citeret også amtmand Urne tager et vist forbehold med hensyn til rigtigheden af meddelelserne om, at pokalerne skænkedes til Peder Larsen Barfod. Og i folkemunde har det stadig været Jens Kofoed, der fik i det mindste den ene af dem. I den rejsejournal, som prins Christian Frederik har ført under sit besøg på Bornholm i 1824,¹¹ mindes prinsen, at han drak *»den hæderlige Bonde¹² til af den sølvforgyldte Pocal, som endnu opbevares i hans Familie og som er skienket Jens Kofoed,¹³ da han var i Kiøbenhavn med Deputationen, der hidsendtes for at hylde Frederik 3die. Bægeret var ej stort og skal efter Sigende have været Dronningens. Han gjorde Beskeed og giengieldte Skaalen fyldte Bægeret atter med den bedste Viin han besad og drak Kongens Skaal, som vi alle istemte.«*

Christian Frederiks nøgterne fremstilling af begivenhederne i 1824 gengives på følgende måde hos Panum:¹⁴ *»Gaardens nær-værende Eier, en Mand nær ved 70 Aar, som foreener, et vel dannet Legeme og god Holdning med en vis Diærvhed i Væsen, der gjør ham til en værdig Ætling af Danmarks troe Jens Koefoed, nød den Ære at besøges af Hans Kongelige Højhed. Med sin vennehulde Nedladenhed, »siger han: tillade De Herr Koefoed! at jeg drikker en Skaal af deres Bæger, og gav i det samme Een et Vink, at hente sig Viin,« Ja svarede den diærve Bornholmer, men vil Deres Højhed drikke af mit Bæger, maae De ogsaa drikke af min Viin. Han hentede da en Flaske Viin og skjænkede i Bægeret, Hans Kongelige Højhed tager det, frembragte Vor Allernaadigste Konges Skaal og takkede Koefoed for den Troeskab hans Fædre havde viist Kongehuset. Det Jævne og Simple i Mandens Adfærd forbunden med den største Ærbødighed i Udtryk, satte*

Fig. 1. Bornholms pokal i Nationalmuseets 2. afdeling. Ca. 28,5 cm høj.

mig og jeg troer ogsaa, de andre, der havde den Ære at være tilstede ved den høitidelige Scene, gandske ind i den gamle Verden, og man syntes ret at man i Tankerne saae den gamle tappre Jens Koefoed hvorledes han for mere end Halvandet Sekulum siden, modtog den ham viste Naade. Jeg for min Part fandt Scenen saa høitidelig, at jeg aldrig glemmer den og har derfor tilladt mig, at anføre den her.»

Myten om Bornholms store befrier står nu i fuldt flor, og sølvpokalerne er med til at kaste glans over navnet Jens Kofoed.

Men hvad er det for sølvpokaler, som vi først har skriftlige meddelelser om næsten 100 år efter, at de skal have spillet en (om end mindre) rolle ved Bornholms overdragelse til Frederik III? Og findes de endnu?

Der eksisterer netop tre sølvpokaler, som hver især gør krav på at være en af disse. Den første (fig. 2) er i midten af forrige århundrede købt til Rosenborg med den oplysning, at Frederik III havde foræret den til »et Medlem af den Bornholmske Deputation«. ¹⁵ Den anden (fig. 1) blev i 1908 af enkefru Ludovica Colberg, f. Koefoed, i Allinge skænket til Nationalmuseet med oplysningen, at Frederik III havde foræret den til Jens Kofoed, og at den siden ubrudt havde været i slægtens eje; til bekræftelse herpå kan på låget læses: »Jens Koefoed 1659 – Peter Koefoed 1874«. ¹⁶ Den tredje (fig. 3) foræredes nogle år senere af ritmester Koefoed, Svaneke, tidligere Koefoedgård i Østermarie, til Bornholms Museum i Rønne med den overlevering, at den skulle være givet til Hans Madsen Koefoed (1634–1704) af Frederik III, »formentlig i anledning af Bornholms overgang til Kronen«. ¹⁷

Fælles for alle tre pokaler er, at de er af forgyldt sølv og udført i drevet arbejde med runde eller aflange bukler. Hvert bæger er anbragt på en høj fod. Alle er oprindeligt lågpokaler, men Rosenborg-pokalen har i forrige århundrede fået sit låg erstattet af et, som er uden kunstnerisk og antikvarisk interesse. Lågknoppen på Nationalmuseets pokal er blevet vendt om, ganske sikkert i forbindelse med en reparation og den indgravering i låget, som er foretaget omkring 1874. Knoppen på Rønne-pokalens låg er i

Fig. 2. Bornholms pokal på Rosenborg. Ca. 19 cm høj.

slutningen af 1700-tallet blevet erstattet af en ny vaseformet. Alle tre stykker er Nürnberg-arbejder fra slutningen af 1500- eller begyndelsen af 1600-tallet.

Pokalerne omtales ikke i samtidige kilder, hverken i den nævnte Leyer-Krands eller i Frederik III's kammerregnskaber.¹⁸ Det kan nævnes, at det af disse regnskaber fremgår, at kongen 20. 10. 1652 skænkede russiske gesandter tre pokaler, der vejede 279 lod og havde en værdi af 232 rdlr. og 24 sk., og at forskellige personer ved festlige lejligheder er blevet betænkt med pokaler. Desværre lader det til, at regnskabsføringen for kongens kammer ikke er blevet fortsat under krigen, eller at den i det mindste er gået tabt, thi eftersøgning i Rigsarkivet har været uden resultat.

Vi har da ingen oplysninger om de kongelige pokaler førend i relationen af 1748 samt hos Thurah og Urne. Men sidstnævnte har dog ikke alene ladet tegninger gøre af de to, han kendte, han har også nøje beskrevet dem, således at det er muligt med nogenlunde sikkerhed at identificere den, der befandt sig hos hospitalsforstander Herman Mortensen Bohn (død 1773) med Nationalmuseets pokal. Urne skriver, at Bohn fik den ved udlæg på et skifte (hvilket dog ikke udelukker, at han kan have arvet den). Endvidere siger Urne, at den har drevne og puklede sirater, men »*ey oven paa nogen Blomster-Topp som den første*« (han har beskrevet). Dette passer godt med, at den egentlige blomsterbuket øverst på låget mangler, idet de spiralformede topornamenter oprindeligt må have siddet umiddelbart oven på låget og den vaseformede knop, der holdt buketten i omvendt stilling, oven på disse.¹⁹ Højden »*I Quarter og 5: Tomer*« er i overensstemmelse med højden på vor pokal, som er 28,5 cm. Vægten skal være »*25 Lod med Tydsk Sølv-Vægt og 23 Lod 3½ Quintin med Dansk ordinaire Skaal-Vægt*«, hvilket omsat til gram er ca. 355 g imod vor pokals ca. 390 g. Differencen kan meget vel skyldes tillæg ved den reparation, der må være foretaget omkring 1874. Endelig er det undersøgt, at rummålet 1½ pægl også stemmer.

Hertil kommer, at en indprikning inden i låget passer fuldstændig på vort stykke: »*Midt inden udi Dækkelet paa en liden rund-*

og kugleagtig Plade, stoer omtrænt som en 4: Skilling Stk., staaer meget subtil med smaae Prikker udstukken tvende Vaaben, nemlig 2de Skiolde, men ingen Hielme derover; Udi det eene sees ligesom 3de Lilier; Udi det andet ligesom 3de Fiske, eller Strømme, eller Bielker, eller Baand; altsammen er, som forberørt, meget fiint udstukken, altsaa ey ret kiendeligt. — Over det første Vaaben staaer: C. G. B. R., eller S eller A, thi det sidste Bogstav er næsten ulæseligt.» Beskrivelsen af disse våben og initialer svarer til dem i vor pokal, som Olrik har tydet som henhørende til Christopher Gøye (død 1584, til Avnsbjerg og Gunderslevholm) og Birgitte Bølle (død 1595, til Orebygård). Da våbenet med de tre bølgelinier er Bølle-slægtens, kan det sidste bogstav, som Urne kaldte næsten ulæseligt, kun tydes som et B.

Nationalmuseets pokal har således først været i adeligt eje og må være kommet det ret hurtigt efter, at den forlod guldsmedens værksted i Nürnberg, thi de tre stempelpar, hvorefter det ene ses midt på bægerets blanke mundingsrand, viser, at pokalen er gjort af Martin Malfeit, mester i Nürnberg 1569–81.²⁰ Mellem disse år eller kort efter er pokalen vandret til Danmark som ét af de mange kunsthæderige sydtyske stykker, der på Frederik II's tid blev falbudt til det stadig prægtigere hof og den købedygtige adel.

Olrik, men ikke Urne har på to af de store bukler på bægerets bredeste del erkendt et andet adeligt pars meget svagt indprikkede våbenskjolde og initialer. Han tyder dem som værende Niels Krabbes (død 1584, til Vegholm i Skåne) og Birgitte Skaves (1554–1634). Muligvis har disse fået pokalen forærende i anledning af den barnedåb, som de indbød Christopher Gøye og Birgitte Bølle til i 1576.²¹ Medens Olrik således har kunnet tyde den svage indskrift, som har undgået Urnes opmærksomhed, har han ikke haft mulighed for at læse den, som Urne meddeler, befandt sig uden på låget (idet den havde måttet vige for den senere koefoedske): »i Midten staaer og indprikket B.S.K.HD 1666. — Paa det øverste af Foden, hvor Haandtaget er, staer indgraved: HENRICK CORIS (eller det skal være et T og heede Corts). NB: Dend 19 SE-gdr i Ipsker Sogn heder Corts-gaard.

Hvad disse forbemeldte Vaaben og Navne skal betyde, eller hvem vedkomme, haver jeg, effter megen forgiæves Effterspørgsel, ikke kundet bringe i Erfaring. De 2de Navnes Bogstaver, hvorved staar Aars-Tall 1666, ere paasadte, effter at Bægerne ere her til Landet komne, som skeede 1658.»

Ifald pokalen virkelig er skænket af Frederik III til en bornholmer, har vi her, som Urne gør opmærksom på, en hentydning til, hvem det var, der fik den, og hvem, der senere hen ejede den. Ligesom indskriften på låget er også navnet Henrik Corts fuldstændig fjernet fra pokalens fod. Disse navne, som vi ligeså lidt som Urne kan identificere, viser i hvert fald ikke hen til medlemmer af Ko(e)foed-slægterne, og det er derfor nærliggende at tænke, at Peter (Peder) Koefoed på Hammersholm eller en af hans nærmeste slægtninge har bedt en guldsmed om at fjerne de indskrifter fra pokalen, som kunne give anledning til berettiget tvivl om, at pokalen oprindeligt var blevet skænket til Jens Kofoed; i stedet for blev så heltens og Peters Koefoeds navne og årstal indgraveret i låget.

Det er denne pokal, prins Christian Frederik drak af under besøget på Slotsvangegården (Hammersholm) hos Jørgen Pedersen Koefoed, der var far til Peter Koefoed og farfar til fru Ludovica Colberg (1836–1917),²² som indleverede pokalen til Nationalmuseet ni år før hun døde.²³ Men hvordan pokalen fra Herman Bohn, der dør 1773, er kommet Jørgen Koefoed i hænde, ved vi ikke. Pokalen er holdt i hævd i familien uden småligt hensyn til, at denne gren tilhører den af Jul. Bidstrup betegnede familie Koefoed B, som ikke er direkte i slægt med Jens Kofoed.²⁴

Urnes beskrivelse af den anden pokal, som enkefru Fuglesang, f. Hirschnach, havde købt på auktion, passer hverken på pokalen på Rosenborg eller på den i Rønne, idet den beskrevne pokal var forsynet med kun seks »rundagtige Kuler« på låg, bæger og fod, medens de to museumsstykker har mange flere ensartede kugleformede bukler. Højden passer heller ikke, da den beskrevne pokal med sine 2½ kvarteer (ca. 39 cm) var langt højere end de to museumsstykker, hvoraf den på Rosenborg (ganske vist uden låg)

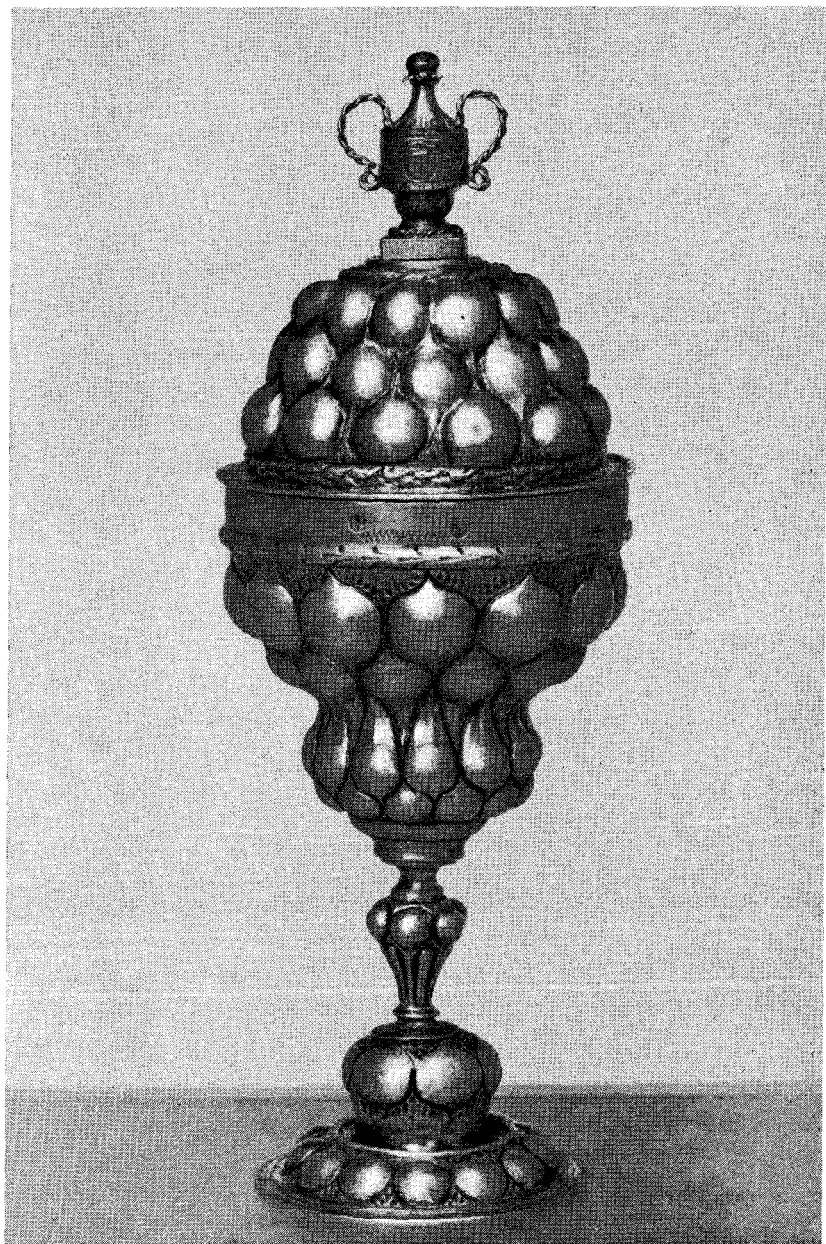

Fig. 3. Koefoed-pokal i Bornholms Museum. Ca. 23 cm høj.

er 19 cm og den i Rønne er 23 cm høj. Den beskrevne pokal har således tilhørt en højere og slankere type i lighed med den fra Norge stammende pokal på Nationalmuseet²⁵ og den i Svenskekrigs-skatten fra Munkebo på Fyn (note 19) nævnte.

Urne meddelte om den tredie pokal, at den i 1728 »for Trang« var blevet solgt til Mønten i København af pastor Jens Rasmussens enke i Rø, Peder Larsen Barfods datterdatter. At det skulle være den pokal, der i midten af forrige århundrede blev købt til Rosenborg og således 125 år tidligere havde undgået smeltediglen, eller at det måske skulle være Rønne-pokalen, har vi intet bevis for.

Disse to pokaler, der ligner hinanden, er begge gjort i Nürnberg i begyndelsen af 1600-tallet; Rønne-pokalen af Hans Rühel, der blev mester 1609 og døde 1636²⁶ og Rosenborg-pokalen af Michael Kabes, mester 1582(–86) til 1628.²⁷ Begge er ligesom den af Urne beskrevne indskriftsløse. I Rosenborg-bægerets bund er indridset vægtbetegnelsen 23 lod, hvilket næsten svarer til vægten af de to beskrevne pokaler samt af Nationalmuseets; denne vægt (ca. 350 g) er dog almindelig for lågpokaler.

Vi har således kendskab til fire–fem forskellige pokaler, der i tidens løb er blevet betegnet som gave fra Frederik III til en bornholmer, og måske findes der i et eller andet bornholmsk hjem endnu en eller flere, der går under samme betegnelse?

I. C. Urne og Johan Kofod gav åbent udtryk for skepsis med hensyn til fortællingen om, hvem der fik pokalerne af kongen, og hvornår det skete. Den tradition, der hører til pokalen i Rønne Museum, viser, at også andre har tvivlet på rigtigheden af at sætte pokaloverdragelsen i forbindelse med Jens Kofoed, thi om denne pokal, der er skænket af Koefoedgårds tidligere ejer, ritmester Koefoed, Svaneke, hedder det som nævnt, at den i sin tid blev givet til kaptajn Hans Madsen Koefoed. Koefoederne på Koefoedgård tilhører også Koefoed B-familien, som ikke nedstammer fra Jens Kofoed, men derimod kan føre slægten tilbage til Hans Madsen Koefoed, der som værende af adel og fri mand var medunderskriver af bekræftelsen af 19. 1. 1659 på det bornholmske gavebrev²⁸ og meget vel da kunne have modtaget pokalen.

Traditionen om, at pokalerne ikke var givet til Jens Kofoed, men til landstingsskriver Peder Larsen Barfod, tog M. K. Zahrtmann op og byggede videre på,²⁹ idet han fandt en logisk sammenhæng imellem Barfods fortjeneste ved overbringelsen af de for student Ove Trænes spionage fældende beviser, som landstingsskriveren havde opnoteret på Bornholms landsting, og den ellers påholdende konges gavmildhed over for Barfod. Zahrtmann må da nødvendigvis henlægge den festlige pokaloverrækkelse til sommeren 1659.³⁰

Der er næppe nogen grund til at fæste større lid til de sene Barfod-overleveringer end til de andre traditioner. Indskriften på Nationalmuseets pokal: B. S. K. HD. 1666 tyder ikke på, at pokalen ved dette år har været i Barfods eje; han havde næppe skilt sig af med den, hvis han syv år før havde fået den af kongen. Han selv levede til 1678 og hans datter til 1773. Men med datterens død hørte de kongelige forpligtelser til underhold af familien Barfod op, og hendes børn kunne ikke nyde godt af morfaderens bedrifter, hvad enten disse nu har bestået i at have været talsmand for de bornholmske deputerede, at have fældet student Træne og/eller bragt levnedsmidler til det belejrede København. Man kan gætte på, at Barfod-legenden er opstået nogenlunde samtidigt med Jens Kofoeds relation³¹ og muligvis som et modstykke til denne.

Tilstedeværelsen af de tre Nürnberg-pokaler i De danske Kongers kronologiske Samling på Rosenborg, Nationalmuseet og Bornholms Museum er ingenlunde sikre beviser på, at Frederik III i sin glæde over bornholmernes troskab virkelig har skænket pokalerne bort, da hverken *samtidige* indskrifter på bægrene, regnskaber eller beretninger giver os oplysninger om dem. Vi ved kun, at de alle tre er ældre end 1658–59 og således i henseende til alder er mulige som gaver. Påfaldende er det dog, at de på Frederik III's tid måtte forekomme at være umoderne ved det kongelige taffel.

I betragtning af den sagndannelse, der ligger til grund for f. eks. Prinsenskjold-visen, der tidligst kan være nedskrevet i årene 1720–30,³² kan det ikke undre, at der opstod fortællinger om de prægtige, sølvforgyldte pokaler, af hvilke der, ligesom til de øvrige dele af Danmark, kom en del til Bornholm i 1600-tallet, dels via

Sjælland og Skåne, dels direkte fra Tyskland. I de for øen så trange tider, der fulgte efter de store begivenheder omkring 1660, har folk af nød måttet afstå deres arvesølv, således som Urne meddeler, at Barfods datterdatter, enken efter pastor Jens Rasmussen i Rø, måtte gøre i 1728. Pokaler er blevet solgt til omsmelting eller har skiftet ejere på auktioner. – Så meget mere har de sølvpokaler, der blev tilbage på øen, overstrålet drikkebægre af mere ydmyge materialer. Og i festlige lag, vel sagtens særlig inden for Ko(e)foed-familierne, har man ladet pokalerne gå fra mand til mand, mens man mindedes fædrenes stolte bedrifter.

Indtil vi finder sikre beviser, må vi leve i uvished, om Frederik III virkelig har skænket pokaler til bornholmske deputerede, og i bekræftende fald, om hvem der har modtaget dem, og om det er dem, vi i dag finder på museerne.

Men disse tvivlsspørgsmål til trods står de tre forgyldte sølvpokaler hver på sin fornemme plads som symboler på det mange-hundredårige smukke forhold imellem arvelandet Bornholm og det danske kongehus.

NOTER

1. Gerhard L. Grove og M. K. Zahrtmann i *Historisk Tidsskrift* 7. rk., I, s. 461–82, 613–26, 626–31; M. K. Zahrtmann: *Borringholmerens Historiebog* II, Rønne 1934, s. 278–300.
2. H. T. 6. rk., V, s. 223–73; J. A. Jørgensen: *Bornholms Historie* I, Rønne 1900, s. 208 ff.
3. Ludvig Holberg: *Danmarks Riges Historie* III, Kbh. 1735.
4. (Laur. de Thurah): *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over Bornholm*, Kbh. 1756, s. 238 ff.; H. T. 6. rk., V, s. 233–42.
5. Thurah s. 244 f.
6. I. C. Urne, der var amtmand på Bornholm 1740–78 (87), indsamlede flit-

- tigt oplysninger om tilstande og personer på øen. Disse meddelelser opbevares i Det kgl. Bibliotek; de her omhandlede stykker i Ny kgl. Samling 726 b, 4°, s. 244–45 og 726 c, 4°, s. 74–75. Se Aage Rohmanns indledning til hans udgave af I. C. Urne: *Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm*, Kbh. 1964, s. V f.
7. Eftersøgning af tegningerne har desværre været forgæves.
 8. I. C. Urne: *Tillæg til Thurah*, B 4–5, Ny kgl. Samling 726 b, 4°. Citeres her efter en af mag. art. Aage Rohmann til Nationalmuseet venligt indleveret afskrift, der har givet anledning til denne lille artikel.

9. Personalhist. Tidsskrift 4. bd., 1883, s. 324 f. Om »Stifts-Relationerne« se artiklen om Terkel Klevenfeldt i Dansk biografisk Leksikon, 1937. Forfatter til den her citerede relation er sandsynligvis sognepræsten Johan Kofods kapellan, Johan Dauw.
10. Anders Matthiesøn Hiøring: Leyrs-Krantz, Kbh. 1660. Denne og de følgende udgaver, hvoraf den fra 1677 er noget fyldigere end den første, er gennemgået for om muligt her at finde navnet eller navnene på de bornholmske sendebud til København. De blev ikke fundet. — Men det kan nævnes, at der i denne bog omtales bornholmere i to forskellige forbindelser: 1) 21. 12. 1658 som ud-sendinge fra Bornholm, der begærer undsætning fra kongen, 2) 29. 1. 1659 som førende et svensk skib, der var lastet med 300 tdr. smør og til-fangetagne svenskere, til den udhun-grede, belejrede hovedstad. Den sidste begivenhed nævner og berømmer Anders Matthiesøn Hiøring også i indledningen til dagbogen.
11. Den senere Christian VIII, Born-holmske Samlinger 16. bd., 1925, s. 50–51.
12. Jørgen Pedersen Koefoed på Slots-vangegården.
13. At Jens Kofoed ikke var med depu-tationen i København, samt at det var Peder Larsen Barfod, der fik bægeret, meddeler udgiveren (Dr. Zahrtmann) i note 54.
14. I. S. R. Panum: Beskrivelse over Bornholm eller Bornholms-Vejviser, Slesvig 1830, s. 55–57.
15. Rosenborg inventar nr. 5319; P. Brock: Rosenborg Slot, Kbh. 1884, s. 84, nr. 21.
16. Nationalmuseets 2. afdeling inventar nr. D 6712; Jørgen Olrik: Drikke-
kar og Sølvtøj i Det danske Natio-nalmuseum, Kbh. 1909, s. 64, nr. 7 og fig. 19. I 2. afd. findes endnu et stykke med Jens Kofoeds navn, en barokske D5894, Olrik s. 101, nr. 70 og fig. 57. På skeens bagside er indgraveret: IENS KOEFOED PE-DERSEN 1681. Den bærer Køben-havns bymærke 1680 og mestermær-
ket GB for Gregorius Bastian, Bøje 196. Skeen blev købt 1905 på orga-nist Rasmussens auktion; hvorfra han havde den vides ikke.
17. Bornholms Museum inventar nr. 4695.
18. Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s Tid, udg. ved Emil Marquard, Kbh. 1918.
19. Jfr. Munkebo-pokalen, Olrik s. 134, fig. 30.
20. Marc Rosenberg: Die Goldschmiede Merkzeichen, 3. Auflage, 1925, nr. 3975.
21. Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, udg. af Gustav Bang, Kbh. 1898–99, s. 262.
22. For flere meddelelser bl. a. om Ludo-vica Colbergs familieforhold og data bringes herved bankbest. Emil Ko-foed en hjertelig tak.
23. Nekrolog over Ludovica Colberg med omtale af hendes foræring til Natio-nalmuseet findes i Bornholms Avis 4. august 1917. Som en pudsigt de-talje kan nævnes, at sølvbægeret i avisen omtales som det »største af de 3 Sølvbægre, som Kongen skæn-kede til Deputationen«, medens det samme bæger af prins Christian Fre-derik (som tidligere nævnt) er be-
tegnet som »ej stort og skal efter Sigende have været Dronningens«.
24. Stamtavle over Familien Koefoed, udg. af Jul. Bidstrup, Kbh. 1887, s. 106. Magister Aage Rohmann har udkastet den tanke, at Jørgen Koe-foed fik pokalen fra sin svigerinde, den barnløse Maria Ko(e)foed (1760–1838), der var Herman Bohns søn-nedatter, og som 1812 blev enke efter den velhavende skibsfører, gros-serer og godsejer Hans Peter Ko(e)-foed. — Hvis det er hende, der har skænket den til svogeren, må hun

FRIITZE LINDAHL

- have gjort det før 1824, da prinsen kom på besøg.
25. Olrik s. 68 f., fig. 29.
 26. Rosenberg nr. 4137.
 27. Samme nr. 4037.
 28. Thurah s. 249 f.
 29. Bornholmske Samlinger XX s. 27–29 og Borringholmerens Historiebog III, Rønne 1935, s. 13. Tillige Stam-tavle over Slægten Barfod-Barfood-Barfoed fra 1455–1925, ved Fr. Bir-kedal-Barfod, Kbh. 1925, s. 15.
 30. I Gl. kgl. Samling 2683, 4° findes Anders Matthiesøn Hiørings hånd-skrift: Leyers eller Beleyrings Dag-werk, hvori historien om den skån-ske spion er fortalt (under 1. 8. 1659) uden at Peder Larsen Barfods navn nævnes.
 31. Borringholmerens Historiebog I, s. 298 meddeler, at »Maglegaardsrela-tionen« eller »Jens Kofoeds relation« ifølge en bornholmers udsagn i 1804 først skal være ført i pennen i 1715 af en præst i Østremarker, som deri gengav Jens Kofoeds egen fortælling.
 32. Zahrtmann i H. T. 6. rk., V, s. 231 ff.

FALSKMØNTNERSAGEN PÅ BORNHOLM

1843-1847

Fra en gård i Skidenstræde i Rønne spredtes uægte
rigsdalersedler over øen.

Af Poul Kallmoes

OPTAKTEN

I foråret 1844 gik der i Rønne stærke rygter om, at der var falske rigsdalersedler i omløb, og den første anmeldelse til politiet fandt sted den 21. maj, da skipper H. P. Holm meddelte byfoged Janus Andreas Garde, at han havde fået tilbudt falske penge af drejlsvæver Christopher Jørgensen Bidstrup. Skipperen var imidlertid ikke i stand til nøjere at gøre rede for rigtigheden af det indtrufne, af hvilken grund byfogeden ikke så sig i stand til at foretage sig videre.

Men få dage efter – fredag aften den 26. maj – forelå den næste anmeldelse, og denne gang var der syn for sagen, idet snedker Jonassen til Garde indleverede 5 falske énrigsdalersedler, som han forklarede, han havde modtaget af sømand Lars Rottensteens kone.

Byfogeden begav sig straks til Rottensteens hus, men da ingen var hjemme, lod han politiet bevogte ejendommen. Da Rottensteen og hans kone kom hjem, blev der foretaget en husundersøgelse, og i et chatol i en af stuerne fandtes yderligere 9 falske énrigsdalersedler, som politiet beslaglagde. Rottensteens kone blev anholdt. Hendes forklaring over for byfogeden vakte dennes mistanke til bogtrykkersvend Christian Stahlsberg, der logerede hos drejlsvæver C. J. Bidstrup i Grønnegade. Om natten indfandt politiet sig i drejlvæverens hus. Der blev foretaget en ransagning, men uden at dette gav resultat. Ikke desto mindre anså byfogeden det for nødvendigt at anholde bogtrykkersvenden, og han blev taget med af politiet og indsat i arresten. Dette var optakten til en omfattende sag om fabrikation og udbredelse af falske én- og femrigsdaler-

sedler. Dens behandling strakte sig over 2 år, og mange mennesker fra de fleste egne af øen var indblandet. Offentligt kom der imidlertid meget lidt frem om sagen. I øens eneste blad – Bornholms Avis – stod der kun med lange mellemrum ganske korte notitser, der ingen oplysning gav om, hvad der virkelig foregik. For at hente nærmere viden om sagen, må man gå til Rønne byfogeds arkiv med dets forhørs- og kommissionsprotokoller og dertil knyttede akter og skrivelser. Og det er på studier i disse, at følgende skildring bygger.

SØMANDSKONENS FORKLARING

Efter fundet af énrigsdalersedlerne afholdt byfoged Garde en lang række forhør på Rønne rådstue. Det første fandt sted allerede den 27. maj 1844, da ovennævnte snedker Jonassen aflagde nærmere forklaring om det, der var passeret. Det fremgik heraf, at sømand Lars Rottensteen for en tre uger siden, lige inden han skulle på en rejse til Kiel, havde bedt Jonassen om at udbetale Rottensteens kone 1 mark om ugen til mælkepenge. Hun kunne på grund af ringe forstand ikke selv administrere husholdningen. Den 26. kom hun for at hente sin mark, men da Jonassen ingen småpenge havde, men kun en femdalerseddel, tilbød madam Rottensteen straks at veksle den. Hun gik til sit hus i nærheden og vendte hurtigt tilbage med fem éndalersedler. Jonassen så dog straks, at de var falske. Spurgt, hvor hun havde dem fra, svarede hun, at hun havde taget dem i et chatol hjemme i sin stue. Jonassen sendte nu bud efter betjenten, men da denne var ude på embeds vegne, gik han selv med sedlerne til byfogeden.

Lars Rottensteen, der nu blev afhørt, fortalte, at hans kone led af ringe forstandsevner og »sindstræghed«. Derfor overlod han hende aldrig penge, når han var ude at sejle. Han var således fuldkommen overbevist om, at da han rejste den 8. maj, fandtes der ikke penge i hans hus. Hvordan de af politiet fundne 9 falske éndalersedler var kommet til at ligge i hans chatol, vidste han ikke.

Hans kone – Susanne Caroline Charlotte Rottensteen – afgav en aldeles forvirret forklaring, som byfogeden snart afbrød, for at

hun efter nogle timers hvile måske kunne forklare sig mere sammenhængende. Men hendes udtalelser, da retten igen blev sat samme dags eftermiddag, udmærkede sig ikke ved større klarhed. Dog fremgik det, at hun, den dag, hendes mand rejste, havde set nogle rigsdalersedler ligge i chatollet. Det havde nemlig været åbnet af hendes mand kort før afrejsen.

Derudover forklarede hun, at dagen efter – den 9. maj – havde to mænd besøgt hende i hendes hus. De to mænd var student Mathias Arboe Mahler og bogtrykkersvend Christian Stahlsberg. De var kommet ved 9.30 tiden om aftenen, da hun lå i sin seng med sine børn. Gadedøren var blevet låset op med en nøgle, som hun flere gange havde set Mahler i besiddelse af. Mens Stahlsberg gik ind i det værelse, hvor chatollet stod, søgte Mahler at overtale hende til at have samleje med ham. Under deres samtale hørte hun en lyd, som om chatolklappen, der altid stod åben, blev smækket i.

Nogle dage efter havde hun haft ærinde hos drejlsvæver C. J. Bidstrup og hørt ham beklage sig til Stahlsberg over pengemangel. Hvortil Stahlsberg havde svaret, at det havde gode veje, da de kunne gøre dem nogle penge.

Gjort bekendt med sin kones påstand om sedlerne i chatollet, erklærede Rottensteen, at den var usand, men hun fastholdt, hvad hun havde sagt. Madam Rottensteen var på dette tidspunkt tydeligt udmattet. Byfogeden var ængstelig for hendes sjælelige tilstand og beordrede hende løsladt. Hun blev overgivet til sin mand, der fik pålæg om at have et vågent øje med hende.

Dommeren, byfoged Garde, lod nu de af madam Rottensteen omtalte to personer – student Arboe Mahler og bogtrykkersvend Chr. Stahlsberg – fremstille. De nægtede vel ikke at have besøgt hende, men dementerede bestemt hendes forklaring om, hvad der var foregået.

Til byfogeden begyndte nu at indløbe forskellige oplysninger, der syntes at kunne lede på sporet af den eller dem, der havde fabrikeret falske sedler. Den 3. juni fængsledes Christopher Jørgensen Bidstrup, drejlsvæveren fra Grønnegade i Rønne. Året før havde han boet i Skidenstræde (nu Krystalgade) i en ejendom, han

havde solgt til bogtrykker E.C. Tryde, udgiveren af »Bornholms Avis«.

Flere falske sedler dukkede efterhånden op både i Rønne og andre steder på Bornholm. Meget tydede på, at det var en vidt forgrenet affære, og byfoged Garde fortsatte sine forhør, idet flere og flere personer blev inddraget i sagen, og nye arrestationer blev foretaget. Gennem tre måneder blev der holdt forhør på Rønne rådstue, i reglen med få dages mellemrum. Undertiden var der retsmøder to gange daglig. Politiet måtte desuden foretage afhøringer ude omkring på øen – i Svaneke, Hasle, Østerlars, Nexø, Åker, Nyker, Vestermarie og Olsker. Ligesom der måtte indhentes rapporter fra politiet i København, hvor falske sedler hidrørende fra Bornholm var søgt udgivet.

DREJLSVÆVERENS TILSTAAELSE

Som forhørene skred frem, blev det hurtigt klart, at den ovennævnte drejlsvæver C. J. Bidstrup måtte være en af hovedmændene i forbrydelsen. Det, der bestyrkede mistanken mod ham og førte til hans arrestation, var en oplysning fra gårdmand Morten Kofod, Knudsker. Kofod havde kendt Bidstrup i mange år. Han fortalte, at han forhen, når han kom til Rønne, plejede at stille sin hest ind i laden i Bidstrups daværende bopæl i Skidenstræde. Og ved en sådan lejlighed havde han engang set en bog ligge i laden, og i bogen fandtes aftryk af rigsdalersedler. Da laden nu tilhørte bogtrykker E. C. Tryde, henvendte politiet sig til ham, og han kunne skaffe bogen tilveje. Hans tjenestedreng havde nemlig en dag fundet den i en stak tørv i laden og vist ham den. Men uden at undersøge den nøjere havde Tryde lagt den hen blandt noget skrammel.

Bogen var en tysk oversættelse af »Frederik V's Foundationer og Anordninger for fattige Børns Opfostringshuse«, og på siderne 13 og 19 fandtes tydelige privattryk af rigsdalersedler samt mellem bladene et stykke hvidt tilsyneladende blankt papir. Men holdt man det op mod lyset, sås et vandmærke i papiret – en egekrans og i højre hjørne bogstaverne Rbdlr. Der var ingen tvivl om, at der her forelå begyndelsen til en rigsbankdalerseddel. Bidstrup fik

i retten bogen at se og erkendte, at den havde tilhørt ham. Han havde engang købt den på en auktion, men aldrig læst i den, og hvad angik de i bogen fundne aftryk af rigsdalersedler, benægtede han ethvert kendskab til dem.

I det hele taget nægtede Bidstrup i lang tid at være skyldig både med hensyn til fabrikationen og udgivelsen af de falske sedler. Men den 19. august 1844 foretog politiet en undersøgelse på hans bopæl i Grønnegade og fandt her i den mod gårdspladsen vendende side af stråtaget 10 falske éndalersedler. De viste sig at være af samme beskaffenhed som de sedler, der forud af forskellige mennesker var indleveret til politiet. Bidstrup blev hentet fra arresten og tilstod da straks over for byfoged Garde, at han havde været delagtig i falskmøntneriet sammen med Mahler og Stahlsberg.

Samtidig udtog man yderligere 2 bunker falske femdalersedler af stråtaget. I den ene bunke var der 9 færdigtrykte sedler, indsvøbte i avispapir. Den anden bestod af 18 sedler, der manglede underskrift, beskæring og nummer. Sidstnævnte bunke lå i et brev adresseret til Chr. Stahlsberg og underskrevet med navnet Edele Bech.

Men hvor var redskaberne til seddelfabrikationen? Efter Bidstrups oplysning skulle et par forme af messing og bly være gemt i laden i E. C. Trydes gård i Skidenstræde. Politiet tog Bidstrup med til en undersøgelse af stedet, og man mente at kunne se spor af, at fordægtige sager havde været nedgravet dér. Men alt, hvad man fandt, var kun nogle stumper af en avis, hvorpå der sås falske seddelaftertryk. Papiret var vådt, men blev tørret og forvaret. Bidstrup antog, det havde været brugt til at svøbe om formene for at beskytte dem mod sand.

Bidstrups tilståelse blev forelagt student Arboe Mahler og bogtrykkersvend Chr. Stahlsberg, men de nægtede sig skyldige. Som følge af den i Bidstrups tilståelse indeholdte sigtelse mod Mahler for at have deltaget i falskmøntneriet beordrede dommeren Mahler belagt med arrest. Stahlsberg sad jo allerede fængslet.

På dette tidspunkt under forhørene fremkom endnu en tilståelse. Det var brændevinsbrænder Hans Jensen Lyngberg, Hasle, der

måtte indrømme, at han havde bidraget til at sætte falske sedler i cirkulation.

DET FØRSTE KONGELIGE KOMMISSORIUM

Den 26. august 1844 holdt byfoged Garde et forhør, ved hvis slutning han meddelte, at han netop havde modtaget en skrivelse fra kancelliet i København indeholdende et kongeligt kommissorium, ifølge hvilket han og byfogeden i Hasle, Jens Birk Lassen, udnævntes til sammen at undersøge falskmøntnersagen overalt på Bornholm og søge gerningsmændene pågrebet.

I dette kommissorium udstedt af Christian VIII den 24. august 1844 hed det bl. a.:

»Vor Naade! Da Vi have bragt i Erfaring, at flere falske Een- og Femrigsbankdalersedler i den senere Tid skulle have været antruffen på Vort Land Bornholm samt at en i Vor Kjøbstad Rønne bosat Dreilsvæver Christopher Jørgensen Bidstrup, paa hvis Bopæl flere af saadanne Sedler ere forefundne, har tilstaaet at have i Forening med en Student ved Navn Arboe Mahler og Bogtrykkersvend Christian Stahlsberg sammesteds deltaget i Fabricationen af en Del falske Eenrigsbankdalersedler, ligesom at Borger Hans Jensen Lyngberg i Hasle har tilstaaet at have udgivet falske Rigsbankdalersedler, saa er det Vor højeste Vilje og Befaling, at I, Os elskelig Janus Andreas Garde, Vor Krigsraad og By- samt Herredsfoged i fornævnte vor Kjøbstad Rønne og Os elskelig Jens Birk Lassen, Vor Kammersecretair, By- og Herredsfoged i Hasle, Allinge og Sandvig samt Birkedommer ved Hammershus Birk straks rette Eders Leilighed efter at sammentræde i en Commission for at anstille yderligere Undersøgelser til Opdagelse og Overbevisning af dem, der paa Bornholm enten har deltaget i Forfærdigelsen af de omhandlede falske sedler eller besørget dem satte i Cirkulation.«

Videre gav kongen de to byfogeder bemyndigelse til at holde forhør hvor som helst på øen, de anså det for nødvendigt, og til at arrestere enhver med føje mistænkt. Der var dermed givet dem retslig og politimæssig myndighed overalt på Bornholm. På deres anmodning var enhver forpligtet til at møde og afgive forklaring.

Det tilføjedes, at om de i sagens interesse ønskede flere foranstaltninger iværksat, kunne de henvende sig til kancelliet i København, ligesom det henstilledes til dem, når de fornødne oplysninger var tilvejebragt, at melde det passerende til kancelliet og stille forslag om, hvilke personer de ønskede at rejse sigtelse imod.

Kommissionen begyndte straks sit arbejde. Det første møde blev holdt på rådstuen i Rønne den 27. august 1844. Kommissionen tog tråden fra politiforhørene op. Talrige mere eller mindre implicerede personer måtte møde for de to dommere, og de mange afhøringer strakte sig over resten af året. Det sidste retsmøde fandt sted den 30. december 1844.

I løbet af efteråret bestyrkedes mistanken mod de to førnævnte arrestanter Arboe Mahler og Chr. Stahlsberg. De afhørtes adskillige gange, men nægtede stadig. Som de sidste blev de nu på ny hentet frem, men skønt dommerne alvorligt formanede dem til at tale sandhed, fastholdt de uforandret, at de ikke havde haft del i forbrydelsen. Noget mistrøstigt måtte kommissionen bemærke, at den »uagtet flere forskellige Undersøgelser, der er anstillet uden for Protocollen (dvs. uden for retslokalet) og al anvendt Umage ikke har været i Stand til at tilveiebringe flere Oplysninger i nærværende Sag, end de optagne Forhører indeholde; og da der i øvrigt ikke længer er Haab om at erholde Arrestanterne Mahlers og Stahlsbergs Tilstaaelse om deres Deelagtighed i Forfærdigelsen af de omhandlede falske Rigsbanksedler, blev Undersøgelsen sluttet.«

De af kommissionen nævnte undersøgelser »uden for protokollen« var bl. a. den 23. august en husundersøgelse hos Arboe Mahler, der boede i et værelse ved E. C. Trydes bogtrykkeri. Der fandtes hos ham intet mistænkeligt uden i hans kakkelovn en del aske efter brændte papirer. Man mente dog ikke at kunne slutte noget heraf. Men man tænkte naturligvis på, om det var pengesedler, der var brændt.

Dernæst havde Arboe Mahler i et forhør den 2. oktober fortalt om nogle huler på Galløkken, som han og Stahlsberg havde set, da de sammen var på en spadseretur i foråret. Stahlsberg skulle have været inde i en af disse huler og bagefter udtalt, at det var et

godt sted at gemme noget i. Kommissionen havde været på Gal-løkken med Mahler, der da havde påvist en for længere tid siden forladt kulstolle, der gik over 30 alen under jorden. Stollen blev nøje undersøgt, men man fandt intet. Desuden bestred Stahlsberg, at han havde udtalt sig som anført.

DET ANDET KONGELIGE KOMMISSORIUM

Resultaterne af kommissionens hidtidige forhør gik til kancelliet i København, og den 13. februar 1845 udstedte Christian VIII et nyt kommissorium til byfogederne Garde og Lassen. Kommissoriet var underskrevet af ministrene Stemann og Ørsted og lød i uddrag som følger:

»Vide maa I Os elskelig Janus Andreas Garde, Vor Krigsraad og By- samt Herredsfoged i Vor Kjøbstad Rønne paa Vort Land Bornholm og Jens Birk Lassen, Vor Kammersecretair, By- og Herredsfoged i Hasle, Allinge og Sandvig samt Birkedommer ved Hammershus Birk, at det med Hensyn til de Oplysninger, der ere fremkomne under de Forhører, der i Overensstemmelse med Vort allerhøieste Commissorium af 24. August f. A. af Eder ere optagne til Opdagelse og Overbevisning af dem, der paa bmt. Vort Land Bornholm enten have deltaget i Forfærdigelse af flere dér i den senere Tid antrufne falske Een- og Femrigsbankdalersedler, eller have besørget dem satte i Circulation, er Vor Vilje, at følgende under forhørerne afhørte Individuer skulle drages til justitiel Ansvar for de af dem begaaede nedennævnte Forbrydelser, nemlig:

Arrestanten, Dreilsvæver Christopher Jørgensen Bidstrup, Student Mathias Theodor Arboe Mahler og Bogtrykkersvend Christian Stahlsberg for Delagtighed i Forfærdigelsen af falske Rigsbankdalersedler og for at have sat Sedlerne i Circulation, samt Skrædder Hendrik Peter Dreier for at have medvirket til hin Forbrydelse og for sidstnævnte, fremdeles Snedker Ole Jensen Schou, Slagter Jens Christian Jensen, Brændevinsbrænder Hans Jensen Lyngberg, Sætteskipper Mons Peder Pedersen, Sømand Ole Jensen, Undentagsmand Christian Jensen, Husmand Lars Kofod Busch, Matros Lars Hansen Rottensteen, Købmand Marcus Peder Rasch, Uhrmager

Claus Christian Holm, Niels Nielsen med Tilnavnet Kvik, samt Slagter Peder Nielsen for at have sat falske Rigsbanksedler i Circulation eller dog derpaa gjort Attentat, og sidstnævnte Peder Nielsen derhos for Tyveri.

Thi er det Vor allerhøieste Vilje og Befaling, at I rette Eders Leilighed efter at sammentræde i en Commission for yderligere at behandle og paakjende denne Sag, saavel forsaavidt angaar de omhandlede Forbrydelser som med Hensyn til det øvrige ulovlige Forhold, som mod forberørte Individer maatte blive oplyst, og i øvrigt i det hele med samme Myndighed, og under samme nærmere Bestemmelser, som indeholdes i forberørte Vort allerhøieste Com-missorium af 24. August f. A.

Dermed ske Vor Vilje. Befalende Eder Gud. Skrevet i Vor kongelige Residentsby Kjøbenhavn d. 13. Februar 1845.«

FUNDET AF REDSKABERNE

Siden sidst i december 1844 havde Garde og Lassen ikke foretaget nye afhøringer, og de anså vel stort set forundersøgelsen i sagen for afsluttet. Men den 6. og 8. marts 1845 – efter godt to måneders pause – så de to byfogeder sig foranlediget til at sætte retten igen på Rønne rådstue. Grunden var nogle udtalelser af sømand Lars Rottensteen, der en tid havde siddet i arrest, men siden var blevet løsladt mod kaution. Til et par fiskere og en brændevinshandler havde han uforsigtigt sagt, at han vidste mere om falskmøntnersagen, end hvad der fremgik af hans hidtidige forklaringer i retten.

Da han nu på ny blev stillet for dommerne, fraveg han sin tidligere forklaring om at have modtaget falske sedler af C. J. Bidstrup og erklærede i stedet, at det var købmand Marcus Peder Rasch, der havde leveret ham dem. Men ellers bidrog hans oplysninger ikke til at kaste nyt lys over sagen. Da retten dog skønnede, at han ikke var rykket ud med alt, hvad han vidste, fandt man det nødvendigt igen at belægge ham med arrest.

Ca. halvanden måned efter – den 24. april – kom der en ny anledning til at holde retsmøde: arrestanten C. J. Bidstrup ønskede

at give nogle oplysninger. Og denne gang fik dommerne vigtigt nyt at høre. For Bidstrup afslørede stedet, hvor redskaberne til seddelfremstillingen var skjult.

Sin viden foregav Bidstrup at have fra Christian Stahlsberg, med hvem han i de sidste måneder havde delt arrest. Bidstrups beskrivelse af, hvordan det var lykkedes ham at få Stahlsberg til at give klar besked, var fantastisk.

I begyndelsen havde Stahlsberg været tavs og afvist enhver samtale om sagen. Men en dag begyndte Bidstrup at udvikle en idé, han havde til en pumpemaskine, der kunne gå ved egen kraft. Stahlsberg blev interesseret og ønskede nærmere forklaring af maskinens indretning og brug, og det lovede Bidstrup på den betingelse, at Stahlsberg så betroede ham, hvor redskaberne til seddelfabrikationen var forvarede. I største hemmelighedsfuldhed, mens arrestanterne lå sammen på briksen i arresten og havde trukket tæppet over hovedet, for at ingen skulle høre, hvad de talte om, afslørede Stahlsberg redskabernes gemmested. Og snart efter gav Bidstrup byfoged Garde underretning om, hvad han havde fået at vide, hvilket gik ud på, at en dag Bidstrup var i Hasle, gemte Stahlsberg og Arboe Mahler redskaberne i stråtaget på hans bopæl i Grønnegade.

Derhen begav kommissionen sig medførende Bidstrup. Gården i Grønnegade ejedes nu af krigsassessor Ipsen. Denne var forud blevet underrettet om besøget, men ikke om hensigten med det. Ipsen blev for øvrigt kort tid efter beskikket som den ene forsvarer for de tiltalte i falskmøntnersagen. Bidstrup viste, hvor i stråtaget Stahlsberg havde meddelt, at redskaberne lå. Og efter nogen søgen blev de også hentet frem i dagens lys. Det var nogle bly- og messingplader med udstansede linjer og tegn svarende til mønstret i en rigsdalerseddel – samt en valse.

Kommissionen vendte tilbage til retslokalet på Rønne rådstue og lod nu først Chr. Stahlsberg og siden Arboe Mahler hente. De fik forevist de fundne genstande, men begge fastholdt – hårdnakket som hidtil – at de ikke havde haft noget som helst med fremstillingen af de falske sedler at gøre. Desuden bestred Stahlsberg, idet

han konfronteredes med Bidstrup, at han i arresten havde haft nogen samtale med sidstnævnte om redskabernes skjulested.

Da det stod klart, at de fundne ting måtte være de instrumenter, der var brugt ved falskmøntneriet, søgte kommissionen at få oplyst, om de skulle være købt hos en eller anden handlende eller metalarbejder i byen, men det lykkedes ikke at få klaring på dette spørgsmål.

DET KONGELIGE RESKRIPT

Det sidste forhør i 1845 holdtes den 8. maj. Man indkaldte da bogtrykker E. C. Tryde og viste ham de den 24. april fundne redskaber. Om valsen udtalte han, at efter hans skøn kunne ingen uden en fagmand have fremstillet den.

Og igen blev Chr. Stahlsberg afhørt. Ved fundet af redskaberne var et nyt indicium mod ham dukket op. Det stod i forbindelse med blypladen. Den var sømmet fast til et stykke træ, men mellem plade og træ var lagt nogle stykker papir, der viste sig at være bogtrykkeriregninger fra Varberg i Sverige, hvor Stahlsberg, før han kom til Bornholm, havde arbejdet. Heroverfor erklærede Stahlsberg, at papirerne godt nok havde været i hans besiddelse, men det var ham ubekendt, hvordan det gik til, at de var blevet brugt til underlag for blypladen. Han antog, at Bidstrup havde fjernet dem fra en skuffe i et bord i bogtrykkeriet hos Tryde. Han huskede, han havde haft dem liggende dér blandt andet papir. Han antog ligeledes, at Bidstrup havde lavet valsen, idet Bidstrup flere gange, når han kom på bogtrykkeriet, havde spurgt Stahlsberg, hvoraf og hvorledes sådanne valser blev lavet. Og efter Stahlsbergs opfattelse kunne enhver, der blev gjort bekendt med fremstilling af valser selv lave dem.

Efter dette forhør hvilede sagen i flere måneder. Siden politiet den 27. maj 1844 begyndte sin efterforskning og til nu – den 8. maj 1845 – var i alt 133 personer blevet afhørt. Tit havde de afhørtes forklaringer været modstridende, og ofte havde retten været nødt til parvis at konfrontere de tiltalte med hinanden, uden at det dog på den måde havde været muligt at få dem til at fravige, hvad de hver for sig havde oplyst. Dertil kom, at enkelte stadig

ændrede forklaring. Værst var i den henseende sømand Lars Rottensteen, der snart rettede sigtelser mod én snart mod en anden af de i sagen implicerede. Foreholdt man ham hans svingende oplysninger, havde han altid en forklaring på rede hånd, og hver gang bedyrede han, at nu havde han sagt den rene sandhed, og anstillede sig helt uforstående over for dommernes skepsis.

Den 15. maj 1845 beskikkede amtmand Ludvig Krabbe prokurator Marckmann til som aktor at udføre sagen og som defensorer for de tiltalte prokurator Ipsen og prokurator Fog.

Samme år den 22. august udstedte Christian VIII et til byfogederne Garde og Lassen stilet reskript, der lød som følger:

»Vor Naade! Vi giver Eder herved tilkjende, at Vi efter Eders derom indgivne allerunderdanigste Andragende samt den af Vor Amtmand over Bornholm derover afgivne Erklæring allernaadigst ville have Eder bemyndigede til med Paakjendelsen af den Sag, som I ifølge Vore allerhøieste Ordres af 24. August f. A. og 13. Februar d. A. have at behandle og paakjende mod forskjellige Personer paa Vort Land Bornholm, for Forfærdigelse og Udgivelse af falske Rigsbanksedler m. v. tillige at tilkjende saavel Eder selv, som den af Eder antagne Commissionsskriver Lietnant Marker og Politibetjent Kofod, begge af Vor Kjøbstad Rønne, et, i Forhold til den i Anledning af den ovennævnte Sag havte Uleilighed, passende Salair. —

Derefter I Eder allerunderdanigst have at rette og det fornødne i Overensstemmelse hermed at foranstalte. —

Befalende Eder Gud! — Skrevet i Vor Kongelige Residentsstad Kjøbenhavn den 22. August 1845.«

Den 8. september gjorde politiet et nyt fund i stråtaget på den af Bidstrup beboede gård i Grønnegade. Det var en blyplade påklistret en svensk pengeseddel. Og i pladen konstaterede man, at der var gjort begyndelse til at udskære seddelens bogstaver. Man kunne således ikke nære tvivl om, at falskmøntnerne også havde planlagt at fremstille falske svenske penge.

Det sidste, der skete i sagen dette år, var, at anklageren udtog stævning mod de tiltalte. Dette fandt sted den 30. december, og

stævningen blev forkyndt for de pågældende i begyndelsen af det nye år, og proceduren berammet til den 14. januar 1846.

DE TRE HOVEDANKLAGEDE

Klokken 10 på sidstnævnte dato begyndte kommissionen den afsluttende behandling af sagen på Rønne rådstue. I retten var fremlagt alle de effekter, som politiet havde fundet og beslaglagt, efterhånden som forhørene skred frem.

Anklageren, prokurator Marckmann, fremførte nu sit indlæg, der resumerede, hvad man havde fået rede på om begivenhedernes forløb. Dels på grundlag af anklageskriftet, dels ud fra de omfattende forhørsprotokoller kan det væsentlige i sagens udvikling skildres, således som den på daværende tidspunkt måtte tage sig ud for kommissionen. Men det skal straks tilføjes, at på et vigtigt punkt ændredes visse træk i billedet senere – efter dommen!

De tre hovedanklagede var drejlsvæver C. J. Bidstrup, student Arboe Mahler og bogtrykkersvend Chr. Stahlsberg.

Christopher Jørgensen Bidstrup var født 1808 som søn af en gårdmand i Poulsker. Han var straffet to gange tidligere. Den første lovovertrædelse begik han 18 år gammel i 1826 ved et forsøg på at fabrikere rigsdalere af tin. Herfor dømtes han »fra Ære og liv«, men hensattes på kongens nåde i forbedringshus. Efter 2 års ophold her blev han løsladt. I 1835 begik han en ny forbrydelse, idet han udraderede en på en obligation stående påtegning om, at obligationen tilhørte hans stedsøn. Det var han hensigt at skaffe sig fortjeneste ved salg af obligationen, men bedrageriet blev opdaget, og han kom påny i forbedringshus, hvor han denne gang sad i omtrent 4 år. Ifølge en kongelig resolution blev han løsladt på den betingelse, at hvis han igen begik en forbrydelse, der ikke medførte større straf, skulle han påny idømmes forbedringshus på ubestemt tid.

Efter sin sidste løsladelse flyttede han til sit fødesogn Poulsker, hvor han boede, indtil han i 1841 slog sig ned i Rønne, hvor han etablerede et drejlsvæveri. Dette håndværk havde han lært i løbet af de i alt 6 år, han havde opholdt sig i straffeanstalten. Hans

bolig og væveri lå i en gård i Skidenstræde (nuværende Krystalgade). Gården solgte han ved juletid 1842 til bogtrykker E. C. Tryde, men blev dog boende dér til omkring 1. september 1843. Så flyttede han til en købmand Marcus P. Rasch tilhørende gård i Grønnegade. Gården skiftede ejer, så at den i 1845 tilhørte krigsassessor Ipsen, og det var i denne gårds stråtag, man – som tidligere omtalt – havde fundet bl. a. redskaberne til seddelfabrikationen. – Bidstrup blev arresteret den 3. juni 1844.

Mathias Theodor Arboe Mahler var født 1813 i Hundborg i Thy, hvor hans fader – Constantin Barbye Mahler – var præst. I 1820 flyttede familien til Hasle, hvor faderen, der i øvrigt stammede fra Olsker, var udnævnt til sognepræst. Han døde 1830. Drengen blev sat i Rønne lærde Skole og blev student herfra i 1832. Året efter tog han den såkaldte Anden Eksamen ved universitetet i København og bestemte sig for at studere teologi. Han havde dog knap begyndt studiet, før han for at skaffe penge til sit livsophold tog plads som informator (huslærer) hos en proprietær Petersen i Lentved på Fyn, hvor han underviste proprietærens sønner i 8 måneder. Efter et kort ophold i København tog han en lignende plads hos en forpagter Rønne på Langebæksgård i Syd-sjælland. Her var han i halvandet år. Begge steder var man særdeles tilfreds med ham. Siden rejste han igen til København og forblev dér til april 1843, da han blev ansat som redaktør ved »Bornholms Avis« og følgelig flyttede til Rønne. Han var redaktør ved bladet fra 1. maj til 1. september 1843. Den 19. august 1844 arresteredes han, sigtet for meddelagtighed i falskmøntneriet.

Christian Stahlsberg, 40 år gammel, var en købmandssøn fra Kongsberg i Norge. Han blev udlært som bogtrykker i Christiania, hvor han arbejdede en tid som svend. Siden havde han pladser i Arendal og Larvik og tog så til Sverige, hvor han var ansat ved bogtrykkerier i Stockholm og Varberg. Han ville til Tyskland, men gjorde ophold i København, og her blev han af en boghandler Høst engageret til E. C. Trydes trykkeri i Rønne, hvortil han ankom den 20. maj 1843. Hos Tryde arbejdede han til 5. januar 1844. På grund af uenighed med Tryde forlod han sin plads, og det

var på det tidspunkt hans hensigt at vende tilbage til Norge. Stahlsberg var den første, der blev arresteret i falskmøntnersagen, hvilket skete den 26. maj 1844.

FORBRYDELSEN

Kernen i sagen syntes at være ovennævnte tre personers indbyrdes forbindelse. I foråret 1843 færdedes de sammen i E. C. Trydes gård i Skidenstræde. Bidstrup og Mahler boede dér, mens Stahlsberg logerede ude i byen, men dog havde sin daglige gang i trykkeriet. Ikke blot var Mahler redaktør; han havde også en slags overopsyn med trykkeriet og bestred tillige posten som regnskabsfører. Grunden var, at E. C. Tryde på den tid var borte fra byen. Han boede i Østermarie hos sin svigerfader, pastor Bjerregaard, og flyttede først ind i sin gård i Rønne sidst i oktober 1843.

Ifølge Marckmanns fremstilling blev Bidstrup, Mahler og Stahlsberg i slutningén af maj 1843 enige om at fabrikere falske énrigsdalersedler og sætte dem i cirkulation. Ideen kom fra Mahler. En aften, de var sammen i gårdens have, oplæste han en højtidelig ed, de alle skulle aflægge på, at de ville iagttage absolut tavshed om foretagendet og ikke på nogen måde røbe hinanden over for andre. Samtidig vedtoges det, at Mahler skulle lave formene til tryknin-gen, Stahlsberg udføre denne, og Bidstrup skulle sætte de færdige sedler i omløb.

Man søgte først at skaffe finere papir til sedlernes fremstilling. Skrædder Hendrik Peter Dreier var behjælpelig hermed, idet han fik forbindelse med den i Hasle bosatte sømand Ole Jensen, der var født i Sverige og som skulle hente papiret derfra. Men da denne plan ikke lod sig gennemføre, brugte man almindeligt brevpapir.

Vandmærkerne i sedlerne tilvejebragtes ved en proces, hvortil brugtes en i voks indsmurt messingplade. Linjerne indridsedes i vokslaget med en nål eller et andet spidst instrument. I de derved fremkomne hulninger hældtes skedevand, der ætsede sig ind i den underliggende plade. Vokset blev fjernet, papiret lagt på pladen og presset fast, og på et øjeblik blev vandmærkerne synlige i papiret. Trykkeformen blev udskåret i en blyplade, idet man lagde

en énrigsdalersseddel omvendt på pladen og udskar alt det blanke i seddelen og borttog den del af blyet, der lå nedenunder, så at til sidst seddelens løvværk og bogstaver stod ophøjet i pladen. Hele dette forberedende arbejde blev udført på Mahlers værelse.

Selve seddeltrykningen tog Stahlsberg sig af. Han foretog den på bogtrykkeriets presse – den eneste bogtrykspresse, der fandtes på Bornholm dengang. Mahler hjalp til, mens Bidstrup stod uden for huset og holdt vagt, for at ingen skulle overrumple dem.

Der var enighed om, at ingen af dem behøvede at give besked til de andre om, hvem de gav sedlerne ud til. Men stødte man på en person, der ikke ville modtage de falske sedler, skulle de andre deltagere straks underrettes, for at de ikke skulle komme til at gøre samme person flere tilbud. Man enedes også om den forsigtighedsregel, at den, der ville udbyde falske sedler til nogen, altid samtidig skulle have et andet ærinde til vedkommende. Derimod blev intet på forhånd bestemt angående delingen af udbyttet. Man ville først se, hvordan afsætningen forløb.

Ved bogtrykkeriet arbejdede en svend ved navn Kattrup, der var kendt for sin retskaffenhed. Han havde været ansat hos Tryde siden 1828, da denne oprettede sit trykkeri. Det måtte forhindres, at han opdagede, hvad de foretog sig. Det gjaldt derfor om at få ham fjernet fra trykkeriet. Da han havde stærk hang til spiritus, opmuntrede de ham nu til overdreven nydelse deraf. De bød ham så meget, at han blev syg og måtte indlægges på sygestuen i byen lidende af delirium. Her lå han i 4½ måned.

Det kan her indskydes, at ved Kattrups afhøring i retten bemærkede dommeren, at Kattrup var et meget skikkeligt menneske, desværre med stor lyst til spiritus. Derefter hedder det i forhørsprotokollen: »Dog skønnede Retten og dens Vidner, at han under sin Forklarings Afgivelse i Dag var fuldkommen ædru.«

Det tog ca. 4 uger at fremstille de nødvendige redskaber samt en valse til sedlernes trykning. En søndag morgen trykkede man så de første falske rigsdalersedler – 40 stk. Da 4 af disse forekom slettere end de andre, blev de destrueret, og man enedes om at udbedre formen, hvilket Mahler tog sig af ved hjælp af en pennekniv.

Derefter gik man i gang med at trykke nye sedler og kom op på et antal af omtrent 300 stk. Dette oplag blev gemt i et skrin i gårdens lade. Bidstrup ilede nu med at udføre det ham tildelte job: at få sedlerne afsat. De første, han henvendte sig til, var sætteskipper Mons Peder Pedersen og brændevinsbrænder Hans Jensen Lyngberg, begge i Hasle. De var villige til at modtage et vist antal sedler mod et vederlag til Bidstrup.

Den tredie, Bidstrup henvendte sig til, skipper H. F. Pihl i Rønne, følte sig derimod ikke fristet af tilbuddet, selvom Bidstrup prøvede at forestille ham, hvor let han kunne blive af med dem, når han på sine hyppige ture kom til København. Pihl fandt sedlerne for dårligt eftergjorte, hvortil Bidstrup forsikrede, at de ville blive bedre, samt at der om kort tid også ville blive femdalersedler at købe.

Til skipper O. L. Grønnegaard fik Bidstrup afsat en halv snes sedler, men Grønnegaard blev bange og leverede sedlerne tilbage med opfordring til at brænde dem. Han havde nemlig hørt fornævnte Pihl sige på havnen, at de falske sedler var så dårligt lavede, at politiet let kunne få nys om sagen.

Da Bidstrup straks fortalte det passerede til Mahler og Stahlsberg, enedes man om at tilintetgøre formen, der var brugt til trykningen. Mahler afrev typerne på blypladen med et huggejern, og pladen omsmeltedes til lodder, der anvendtes på Bidstrups maskinvæv. Messingpladen til tryk af vandmærker forsvandt ligeledes. Efter Bidstrups forklaring ville Mahler derimod ikke tilintetgøre de endnu i behold værende éndalersedler, da han mente, de nok kunne bruges senere.

Nogle måneder derefter gik Bidstrup til Hasle, dels for at få penge, som Mons P. Pedersen og Hans Jensen Lyngberg skyldte ham, dels for at høre, om de til disse mænd leverede falske penge var blevet sat i omløb. Der var da sket dette, at Hans J. Lyngberg til tjenestekarl Morten Pedersen i Rø havde tilbagebetalt et lån delvis med falske éndalersedler. Uden anelse om disses beskaffenhed havde tjenestekarlen givet dem ud til to andre personer, der gjorde ham opmærksom på, at de var falske. Nu var tjenestekarlen

gået tilbage til Lyngberg og havde forlangt, at han tog sedlerne igen og gav ham rigtige i stedet, og dette havde Lyngberg måttet bekvemme sig til.

Yderligere var der sket det, at politimester Keissen i Hasle tilfældigt havde hørt et rygte om, at Lyngberg lå inde med falske penge. Politimesteren opsøgte ham og beslaglagde pengene, han havde modtaget tilbage fra tjenestekarlen. Men da de allerede havde været i flere personers hænder, og Lyngberg erklærede sig ganske uvidende om sedlernes falskhed, kunne politimesteren ikke skride ind over for ham. Men straks efter politimesterens besøg brændte Lyngberg og Mons P. Pedersen resten af de sedler, de lå inde med – af frygt for videre opdagelse.

Da éndalersedlerne var sat i cirkulation, forberedtes en fabrikation af femdalersedler. Heri deltog Bidstrup efter sin forklaring ikke. Det var Mahler og Stahlsberg, der forfærdigede de nødvendige plader til trykningen samt en valse til farvning af sedlerne, på hvilket arbejde der brugtes ca. 4 uger, således at trykningen begyndtes i slutningen af september 1843. Bidstrup var på det tidspunkt flyttet fra Trydes gård og havde bosat sig i Grønnegade hos købmand Marcus P. Rasch. I stråtaget over hans bolig her gemtes det trykte oplag af femdalersedler samt redskaberne. Lidt efter lidt blev også disse sedler spredt ud til andre.

ANKLAGERENS INDLÆG

Fremstillingen af, hvordan falskmøntnersagen var begyndt og havde udviklet sig, byggede hovedsagelig på de af Bidstrup og Hendrik Peter Dreier aflagte tilståelser, hvorimod Mahler og Stahlsberg stedse havde bestridt dens rigtighed og erklæret sig uskyldige.

Med hensyn til Mahler pegede anklageren på, at han havde erkendt at have omgåedes både Bidstrup og Stahlsberg, og at de falske sedler måtte være trykt i bogtrykkeriet i den periode, han førte opsyn med dette og redigerede Bornholms Avis. Men Mahler hævdede, at det måtte være sket på tider, da han var borte fra byen.

Mod Mahler talte endvidere, at den medtiltalte skrædder Hendrik Peter Dreier havde oplyst, at det var Mahler, der pålagde ham

at skaffe fint papir fra Sverige, og at Mahler havde tilbudt ham penge og spurgt, om han kendte nogen, man kunne afsætte penge til. På intet tidspunkt havde Mahler nævnt, at det drejede sig om falske penge, men Dreier havde forstået det således. Mahler havde tillige affordret ham en høj ed på, at han ville være tavs, og truet med at efterstræbe ham, hvis han brød den.

Angående Stahlsberg fremhævede anklageren, hvad tiltalte havde erkendt: at de falske sedler var trykte og efter hans formodning på Trydes bogtrykkerpresse, at Bidstrup ikke ville have været i stand til at gøre det alene, og at det ikke kunne være sket, uden at han – Stahlsberg – havde opdaget det.

Af indicier mod Stahlsberg var der bl. a. den omstændighed, at han havde kendt Bidstrup godt, og at han, da han forlod Trydes tjeneste den 5. januar 1844, indlogerede sig hos Bidstrup, hvor han endnu var, da han blev arresteret. Videre bemærkede anklageren, at Stahlsbergs kollega – Kattrup – en morgen, han kom på trykkeriet, havde gjort Stahlsberg opmærksom på, at pressen havde været brugt til mindre aftryk end de sædvanlige. Men herom havde Stahlsberg intet kunnet erindre. Flere andre ting talte mod Stahlsberg: hans udtalelse til Bidstrup, der beklagede sig over pengemangel, at de jo kunne lave nogle penge. Det Stahlsberg tilhørende brev, hvori nogle pengesedler fra stråtaget på Bidstrups bolig i Grønnegade havde været svøbt. De regninger fra bogtrykkeriet i Varberg, der var fundet på en af formene til seddeltrykningen m. m.

Anklagerens konklusion med hensyn til de tre hovedtiltalte var, at der ikke forelå grund nok til at anse Arboe Mahler for lovlig overbevist imod hans nægtelse, og der kunne derfor ikke blive tale om at påstå ham idømt straf. Derimod måtte Chr. Stahlsberg anses for overbevist om sin delagtighed i forbrydelsen trods hans stadige nægtelse. Anklageren henstillede, at han blev straffet med 12 års forbedringshus og tillige dømtes til efter straffens afsoning at føres ud af landet. Hvad C. J. Bidstrup angik, måtte det tages i betragtning, at han 2 gange tidligere var dømt – for falskmøntneri og dokumentforfalskning. Anklageren fandt det derfor passende at idømme ham forbedringshus på livstid.

FALSKMØNTNERNES VIRKSOMHED

De øvrige tretten, der var implicerede i sagen, var tiltalt for at have sat falske sedler i omløb. Undersøgelsen af disse tiltalte forhold viste i mange tilfælde klart, hvordan de falske penge var blevet spredt rundt om på øen. F. eks. havde slagter Jens Chr. Jensen, Østerlars, delvis for falske sedler købt en ko af en husmand i sit hjemsohn og siden slagtet koen. På samme måde købte han en anden ko af en husmand i Aaker. I Svaneke forsøgte han først at betale en købmandskone med falske penge, men hun fattede mistanke og ville ikke have de tilbudte sedler. Dernæst gik han til en glarmester i byen og betalte ham for noget arbejde, han havde udført. Kort efter anmeldte såvel købmandskonen som glarmesteren Jens Chr. Jensen til politiet for at have villet bedrage dem med falske rigsdalersedler.

Et andet eksempel på seddelvandring: Snedker Ole Jensen Schou, der havde fået falske femdalere af C. J. Bidstrup, leverede en halv snes af disse sedler til urmager Claus Chr. Holm i Vestermarie. Holm afbetalte et lån til undentagsmand (aftægtsmand) Christian Jensen på Spidleregård i Aaker med en falsk femdalerseddel. Denne betalte Christian Jensen til fru Cathrine Cecilie Møller i Aakirkeby, men hun opdagede, at den var falsk og gav ham den tilbage. Christian Jensen lånte den så ud til husmand Peter Chr. Marker i Vestermarie. Husmanden og hans kone tog til Gudhjem for at købe sild, men fiskeren, der så, at seddelen var falsk, ville ikke have den. Hos en anden handlende i byen havde Marker lige så lidt held. Og Marker leverede omsider seddelen tilbage til Jens Chr. Jensen. Denne traf derefter aftale med husmand Lars Kofod Busch, Vestermarie, om at Busch skulle prøve at få seddelen omsat. Busch ville give den ud til gårdmand Marcus Munck i Aaker, hvilket ikke lykkedes. Munck rådede Busch til at henvende sig til sognets sandemand med seddelen. Dette skete, og sandemanden opfordrede Busch til at levere den tilbage til Jens Chr. Jensen. Det gjorde han, men imens var sagen kommet politiet for øre, og Jens Chr. Jensen kom i forhør og måtte til sidst vedgå sin forbrydelse. Stammende og grædende afleverede han tilståelsen.

Nogle af de tiltalte havde prøvet at udgive falske penge i København. Således sømand Ole Jensen i Hasle. Under et ophold i hovedstaden ville han købe en gammel vægt hos en marskandiser i Adelgade og betale med falske penge. Han blev afsløret og anholdt. Og i en strømpe under hans køje på skibet fandt politiet flere falske sedler. En anden, der forsøgte sig i København, var matros Lars Rottensteen, der først prøvede at snyde en ung pige, der solgte frugt i en port i Østergade. Det mislykkedes. Større held havde Rottensteen hos sin søster, i hvis beværtning han nød forskellige drikkevarer, for hvilke han betalte med falske penge.

Der var blandt de tiltalte flere, der foruden C. J. Bidstrup havde været straffet tidligere. En af dem – Niels Nielsen Kvik – blev af anklageren karakteriseret som »en af Bornholms farligste Forbrydere«. Han havde været straffet for løsgængeri, uhjemlet besiddelse af tyvekoster og kvægtyveri og endvidere anholdt og sigtet for flere grove indbrud. Han boede i Nyker og omgikkes både en fiskerenke og en fraskilt kone, hos hvilke han nød brændevin og øl.

Hans anholdelse i falskmøntnersagen foregik på en ret dramatisk måde. Han havde af medtiltalte Peder Nielsen skaffet sig nogle falske femdalersedler. En søndag han var i Rønne, gik han med Peder Nielsen ud i byen for at få de falske penge givet ud. Forinden havde de flere steder drukket en del øl og brændevin, bl. a. hos fisker Hans Dich, hvem Niels Nielsen ville betale med en falsk seddel. Men da fiskeren ikke kunne give penge tilbage, krediterede han Niels Nielsen beløbet. Siden gik Niels Nielsen ind til en købmandsenke madam Michelsen og købte kaffe og sukker, som han betalte med en falsk femdaler. Kammeraten Peder Nielsen ventede udenfor. Og denne fik de penge, Niels Nielsen havde fået tilbage af enken ved købet, 1 rdl.

Om natten sov Niels Nielsen i Sandflugten nord for byen. Men hertil vendte han tilbage mandag formiddag og gik ind i skipper Poul Robbertsons butik, hvor han forlangte $\frac{1}{4}$ pund kaffe og $\frac{1}{4}$ pund sukker. Herfor gav han ekspeditricen jomfru Marthe Sommer en falsk femdalerseddel. Men da hun straks så, at den var falsk, gik hun ud bagved og viste den til den dér tilstedeværende brænde-

vinsbrænder N. P. Quintus, der ligeledes konstaterede, at den var falsk. Quintus gik ind i butikken og opfordrede Niels Nielsen til at følge med til byfogeden, men Niels Nielsen ilede ud af butikken. Quintus og bager Herold, der i mellemtiden var kommet til, optog forfølgelsen ude på gaden. I den østre kant af byen indhentede de ham. Han var standset for at snakke med en pige. Han vægrede sig på ny ved at følge med til byfogeden og stak i rend fra dem. De satte efter, og i den nordlige ende af byen ved rebslagerbanen fik de igen kontakt med ham. Men han satte sig nu til modværge, og de måtte bruge magt for at holde ham og fik ham med besvær slæbt til politiet. Her fandt man en falsk femdaler-seddel på ham. I mange påfølgende forhør nægtede han at have vidst noget om, at de af ham udgivne sedler havde været falske og brugte som påskud, at han havde været beruset.

For flere af de tiltaltes vedkommende havde retten indhentet attester fra præsterne i deres hjemsgne. Provst Steenberg i Rønne måtte således for Bidstrup, Stahlsberg, Ole Jensen Schou og Rottensteen attestere, at der om dem intet ufordelagtigt var ham bekendt. Derimod skrev provsten om købmand Marcus Peter Rasch: »hvad hans moralske Vandel angaar, da er hans Rygte vistnok ikke uplettet, men i de Aar, jeg har været Præst her i Menigheden, har jeg dog ikke erfaret noget om ham, der kunde berettig mig til at afgive et bestemt ufordelagtigt Vidnesbyrd om ham.«

Om slagter Jens Chr. Jensen skrev pastor H. G. Bruun i Østerlars, at der intet bevisligt ufordelagtigt var ham bekendt, »men dog har han stedse her i Sognet været anset for en mistænkelig Person, saa meget mere som flere ilde ansete Personer stadigt skulle have haft deres Ophold hos ham.« Om urmager Claus Chr. Holm bevidnede pastor Grønbech i Nylars, at »hans Forhold just ikke fortjener at roses eller anbefales.« Af den konstituerede sognepræst til Hasle og Rutsker pastor Ørsted fik sømand Ole Jensen følgende skudsmål: »bekjendt som Smugler og har staaet i utilladeligt Forhold til et Fruentimmer her i Byen, med hvem han har avlet flere Børn.« Om undentagsmand Christian Jensen erklærede pastor Balle i Aaker præstegård: »han er meget bekjendt undtagen for mig som

Stedets Sognepræst, da han aldrig gaar hverken til Kirke eller til Alters.«

ANKLAGERENS PÅSTAND

Anklageren, prokurator Marckmann nedlagde til sidst i retsmødet den 14. januar 1846 følgende påstand:

At Mathias Theodor Arboe Mahler og Lars Kofod Busch frifindes for videre tiltale.

At følgende bør dømmes til offentligt strafarbejde (forbedringshus): C. J. Bidstrup for livstid. Chr. Stahlsberg og Hendrik Peter Dreier hver i 12 år. Mons Peter Pedersen, Ole Jensen og Peder Nielsen hver i 8 år. Hans Jensen Lyngberg i 7 år. Lars Hansen Rottensteen og Niels Nielsen kaldet Kvik hver i 6 år. Jens Chr. Jensen af Østerlars og Claus Chr. Holm hver i 4 år. Samt Ole Jensen Schou og Marcus Peter Rasch hver i 3 år. Chr. Jensen af Spidleregård i Aaker bør dømmes til fængsel på sædvanlig fangekost i 120 dage.

Desuden skulle de i sagen besvegne personer have erstatning af bedragerne. Hans Jensen Lyngberg, Ole Jensen Schou og Marcus Peter Rasch skulle have deres borgerskab forbrudt. Nordmanden Chr. Stahlsberg og svenskeren Ole Jensen skulle efter afsonet straf føres ud af landet.

Og endelig blev samtlige tiltalte påstået dømt til at betale sagens omkostninger hver med den andel, retten måtte finde passende.

Til sit anklageskrift føjede prokurator Marckmann nogle bemærkninger vedrørende den måde, han havde ført sagen på. Da han den 15. maj 1844 havde modtaget sagsordren fra amtmand Ludvig Krabbe, havde han på grund af personlige forhold bedt sig fritaget. Netop omkring den tid foregik der reparationer på hans hus, og hans søster, der forestod hans husholdning, lå alvorlig syg. Men amtmand Krabbe havde ikke kunnet imødekomme hans ønske, dels fordi amtmanden fandt det bedst stemmende med sagens tarv, at Marckmann overtog aktoratet, dels fordi der i byen kun var yderligere to sagførere – Ipsen og Fog – og disse var engageret som defensorer. Men Marckmanns hjemlige besværligheder bevirkede, at sagen havde beroet hos ham længere, end det egentlig havde været nødvendigt – trods sagens vidtløftighed.

Derefter indlod Marckmann sagen. Samtlige arrestanter og tiltalte var til stede, ligesom de to forsvarere – Ipsen og Fog. De havde fået overdraget hver at forsvare halvdelen af de tiltalte. Sagens akter blev overladt prokurator Ipsen, der fik en frist på 8 dage til at forberede sit defensorat. Prokurator Fog fremsatte begæring om, at Arboe Mahler, der af anklageren ikke var fundet skyldig til straf, blev sat på fri fod, hvilket dog ikke blev bevilget. Det påhvilede kommissionen endnu at foretage nogle afhøringer efter anklagerens henstilling. Mahler var således i forhør den 27. januar og løslodes først efter et retsmøde den 4. februar – mod kaution.

I disse retsmøder mellem de forskellige indlæg i proceduren kom det for dagen, at nogle af arrestanterne havde ført samtaler med hinanden gennem vinduerne, der vendte ud mod arrestgården. Arboe Mahler forlangte sig nemlig fremstillet for retten den 27. januar og oplyste her, at Bidstrup i en med høj stemme ført samtale med Peder Nielsen havde meddelt denne, at de falske sedler var trykt på hans – Bidstrups – bopæl, og at Ole Jensen Schou havde forfærdiget den hertil brugte maskine. Endvidere at den for nogen tid siden løsladte H. P. Dreier havde besøgt Bidstrup i arresten og af denne havde modtaget en god grøn frakke, således at han – Mahler – antog, at der bestod »et Sammenspind« mellem nævnte to tiltalte. I den anledning blev arrestforvarer Jørgen Kofod afhørt. Han bekræftede, at H. P. Dreier i hans nærværelse havde besøgt Bidstrup i arresten under foregivende af at have fået tilladelse dertil af byfogeden. Byfoged Garde bemærkede, at han aldrig havde givet en sådan tilladelse.

DEN ENE FORSVARERS INDLÆG

Under retsmødet den 11. marts 1846 på Rønne rådstue fremførte prokurator Ipsen sit forsvar for de tiltalte Bidstrup, urmager Claus Chr. Holm, sømand Ole Jensen, skrædder Hendrik Peter Dreier, husmand Lars Kofod Busch, slagter Jens Chr. Jensen, købmand Marcus Peter Rasch og slagter Peder Nielsen.

Forsvareren lagde vægt på, at de falske sedler alle havde været så slet fabrikerede, at enhver, der så opmærksomt efter, kunne se,

at de var uægte. De forholdsvis få, det lykkedes at sætte i omløb, var kun modtaget af »uvidende og ukyndige Almuefolk«. Denne omstændighed måtte efter Ipsens opfattelse bevirke et ringere strafansvar.

Bidstrup indstilledes til en mild og skånsom dom. Han havde været i pengebød og var hårdt trængt af sine kreditorer. Hans kone var syg og sindsforvirret. Han var således på forbrydelsens tidspunkt i en fortvivlet situation. Ipsen skønnede, at man med hensyn til de i hans stråtag fundne pengesedler og redskaber kunne lægge Bidstrups egen forklaring til grund: at de var anbragt dér af hans medskyldige, og at han følgelig ikke havde haft noget at gøre med selve pengefabrikationen.

Om købmand Marcus Peter Rasch gjorde forsvareren opmærksom på, at tiltalte hele tiden havde nægtet både at have modtaget og udgivet falske sedler. Sigtelsen byggede alene på medtiltalte Rottensteens forklaring herom. Men under forhørene havde Rottensteens udsagn været næsten lige så ustadige »som Veiret i April«, idet han snart havde sagt, han havde fået falske sedler af Rasch, snart at de blev ham leverede af Bidstrup. Dernæst havde brændevinsbrænder N. P. Quintus bevidnet at have set Rasch i besiddelse af falske penge. Men her måtte betænkes, at der verserede en sag mellem Rasch på den ene side og Quintus, skipper Jacob Colberg og afdøde O. L. Grønnegaard på den anden side. Og Quintus kunne have vidnet af hævnfølelse. I den hensigt at svække vidnets forklaring fremdrog forsvareren desuden en gammel sag, hvor Quintus var blevet dømt for voldeligt overfald på en politibetjent. Prokurator Ipsen henstillede, at Rasch blev frifundet.

Også med hensyn til de øvrige plæderede prokurator Ipsen for lempelige domme. Han fremhævede de tiltaltes beredvillige og åbenhjertige tilståelser, eller han henviste til deres gode skudsmål fra arbejdsgivere eller sjælesørgere og søgte i det hele at bagatellisere deres brøde. Tre ønskede han frifundne: foruden Rasch også urmager Claus Chr. Holm og husmand Lars Kofod Busch.

Efter Ipsens indlæg blev sagens akter overgivet til prokurator Fog, der fik henstand i 4 uger til at forberede sit forsvar. Alle til-

talte med undtagelse af Arboe Mahler, der som før nævnt var løsladt den 4. februar, havde været til stede i retten.

DEN ANDEN FORSVARERS INDLÆG

Da sagen skulle fortsætte den 8. april med prokurator Fogs indlæg, begærede denne fristen forlænget yderligere 14 dage, da han ikke var færdig med udarbejdelsen af sit forsvar. Dette blev imødekommet.

Og først ved et nyt retsmøde den 22. april fremlagde Fog sit defensorat for Mahler, Stahlsberg, snedker Ole Jensen Schou, brændevinsbrænder H. J. Lyngberg, sætteskipper Mogens P. Pedersen, undentagsmand Chr. Jensen, matros Lars Rottensteen og Niels Nielsen Kvik.

Prokurator Fogs indledning drejede sig om C. J. Bidstrup og var i virkeligheden et bidrag til anklagen mod denne. Foruden at henlede rettens opmærksomhed på Bidstrups mange lovovertrædelser fremhævede Fog også hans mekaniske talent, der havde vist sig ved indretningen af væve og andre redskaber i hans værksted, og ved, at han under sit arrestophold havde forarbejdet en maskine til sildegarnsvævning. Det var tydelig forsvarerens hensigt at sandsynliggøre, at Bidstrup meget vel på egen hånd havde kunnet gennemføre fabrikationen af de falske sedler.

Om Mahler og Stahlsbergs rolle i sagen gav Fog en omfattende redegørelse, der mundede ud i, at disse to – trods bekendtskabet med Bidstrup – ikke kunne have haft del i dennes forbrydelse. Fog lagde bl. a. vægt på forskellen i opdragelse og dannelse mellem Bidstrup på den ene side og Mahler og Stahlsberg på den anden. Bidstrup var »en mislig og især til Løgn hengiven Person«, mens Mahler var en mand af god opdragelse og dannelse. Ganske vist havde Mahler ikke vist større flid med sine studier, men han havde under sine ophold i København omgædes dannede mennesker. Undertiden havde han dog også søgt omgang med »forfløjne Personer, der spildte deres Tid med at nyde et Overmaal af Fornøjelser«. Han havde fortrinlige vidnesbyrd fra to agtværdige mænd, hvis børn han havde undervist. Og på respektabel måde

havde han tjent til sit livs ophold. Han havde også oversat et lidet skrift for Trykkefrihedsselskabet, der lønnede ham med et betydeligt honorar.

Heller ikke Stahlsberg var blottet for dannelse. Da faderen var købmand, måtte forældrene have været nogenlunde dannede folk. Han havde gode kundskaber i sit fag og var en flittig og ordentlig mand.

På denne baggrund bestred Fog, at Bidstrup, Mahler og Stahlsberg, da skæbnen førte dem sammen i de første dage af maj 1843, skulle være blevet enige om en forbrydelse.

I København var Mahler kort i forvejen blevet forlovet med en anstændig pige. Han var blevet antaget som redaktør ved Bornholms Avis til en løn af 14 rdl. månedlig samt frit værelse på trykkeriet. Det var stillet ham i udsigt, at hans løn, såfremt bladets abonnementtal voksede, også ville stige.

Noget hen i maj kom kæresten til Bornholm og tog ophold hos hans moder, præsteenken i Svaneke, hvor Mahler regelmæssigt besøgte dem. En tid opholdt pigen sig også i Rønne. Stillingen ved avisen modtog Mahler med glæde og iver. Under sit redaktionsarbejde viste han meget initiativ, bl. a. ved at knytte forbindelse med de københavnske redaktioner, så han fik hovedstadsbladene tilstillet. Om aftenen hele sommeren igennem deltog han i kortspil hos gæstgiver Sonne. Efter alt dette var det usandsynligt, at han skulle have haft tid til at fabrikere redskaber til falske sedlers trykning og i det hele indlade sig nærmere med en person som Bidstrup.

Heller ikke Stahlsberg kunne have haft megen personlig omgang med Bidstrup. Han havde ganske vist ofte været i Bidstrups vævestue, men det skyldtes snarere »de vakre Væverpiger«, blandt hvilke der var én, han stiftede nærmere bekendtskab med. Penge manglede Stahlsberg ikke. Han kunne endog – som oplyst under sagen – låne Bidstrup penge. Så også for Stahlsbergs vedkommende var det usandsynligt, at han havde givet sig af med falskmøntneriet.

Fog påpegede Bidstrups lette adgang til trykkeriet. Når dette blev lukket, hængtes nøglen til hovedindgangen hos Bidstrup, og

der var desuden to andre døre, som stod i direkte forbindelse med Bidstrups væveværksted, og som ikke kunne låses. I øvrigt antog Fog det for muligt, at de falske sedler slet ikke var trykt på bogtrykkerpressen, men at de var gjort med håndkraft.

At redskaberne – som af Bidstrup forklaret – var fabrikerede i Mahlers værelse, var usandsynligt, da vinduerne i værelset sad lavt og sådan, at enhver udefra let kunne se, hvad der foregik derinde. Mahler og Stahlsberg, der under forhørene havde vist sig som mænd af konduite, ville ikke kunne tænkes at have været så dumdristige, at de havde udsat sig for vidner til deres forehavende. Og at sedlerne var så slet trykte, som tilfældet var, tydede på, at en ikke-fagmand havde fremstillet dem.

Noget kendskab til trykningen kunne Bidstrup nok have erhvervet ved sine hyppige besøg i trykkeriet. Men en hjælper kunne han let skaffe sig. Han havde jo en svend, snedker Jens Hansen, der var øvet i at betjene maskiner. Han boede hos Bidstrup, havde eget værksted ved siden af væveriet og havde tidligere været straffet for omgang med falske mønter. Det var påfaldende, at Jens Hansen i løbet af de måneder, hvori forbrydelsen var begået, havde købt et hus i byen, som han ikke på det tidspunkt kunne betale. Havde han ventet på det udbytte, falskmøntneriet kunne give? Det stod fast i hvert fald, at han snart havde måttet fraflytte huset. Han boede nu i et usselt kvarter af byen. Han havde måske forregnet sig med hensyn til fortjenesten af de falske sedler?

Prokurator Fog bebrejdede byfoged Garde, at han øjensynlig havde været forudindtaget mod Mahler og Stahlsberg. Navnlig sidstnævntes tidlige arrestation havde været ubegrundet, hvorimod Bidstrup først blev arresteret senere – skønt der allerede den 21. maj 1844 – altså før politiforhørene begyndte, havde foreligget en anmeldelse mod Bidstrup fra skipper Holm. Fog besværede sig også over, at Bidstrup sad i gældsarresten til gaden, hvor han gennem åbne vinduer kunne kontakte folk udenfor og derved holde sig underrettet om, hvem der hentedes til afhøring og om det, der fremkom ved forhørene. Det satte ham i stand til at afpasse omfanget af sin tilståelse efter de aflagte forklaringer i retten.

Fogs konklusion var, at Mahler og Stahlsberg ikke burde mistænkes. Deres lange arrest havde været ubeføjet. Ikke mindst i sammenligning med en anden tiltalt – købmand Marcus Peter Rasch – der efter et kort arrestophold blev løsladt, skønt der forelå et klart vidneudsagn mod ham fra brændevinsbrænder N. P. Quintus. Og mod prokurator Ipsens forsøg på at få Quintus erklæret for inhabil som vidne på grund af en gammel forseelse mod en politibetjent, erklærede Fog, at Quintus var en agtværdig mand, der bl. a. var valgt til borgerrepræsentant i Rønne.

Videre forsvarede Fog tiltalte Ole Jensen Schou og bad retten tage i betragtning, at O. J. Schou havde 7 à 8 uforsørgede børn. For Hans Jensen Lyngberg androg han om en mild straf, henviste til hans hidtidige rosverdigeandel, der bl. a. havde medført, at han havde været valgt til borgerrepræsentant og revisor af Hasle bys regnskaber, hvilke poster han havde beklædt i henholdsvis 3 og 2 år.

Også for Mons Peter Pedersen, Christian Jensen, Rottensteen og Niels Nielsen Kvik ønskede forsvareren et minimum af straf.

DOMMEN

Efter de to prokuratorers forsvar modtog anklageren på ny sagens akter til gennemgang for i løbet af 14 dage at fremsætte en replik. Dette fandt sted i retsmødet den 6. maj 1846, hvor Marckmann omtalte politiets fund af en blyplade påheftet en svensk pengeseddel og med udskæringer i pladen svarende til dele af seddelen. Omstændighederne ved fundet godtgjorde efter anklagerens opfattelse, at de samme, der var ophavsmænd til de falske rigsdalersedler, havde planlagt fabrikation også af svenske sedler. Politiet havde den 8. september 1845 lejet en mand til at borttage stråtaget på den vestre længe af gården i Grønnegade, hvor Bidstrup boede. Og da blyplade og pengeseddel dukkede frem, var begge dele indsvøbt i et papir, der viste sig at være nr. 8 af Dansk Bibliografi for 1843. Der var her tale om et blad, der plejede at følge med som tillæg til Bornholms Avis og altså stammede fra Trydes bogtrykkeri. Marckmann påpegede, at det ikke lå inden for den

ham pålagte sagsordre at inddrage spørgsmålet om forsøg på efterligning af udenlandske penge, men fremhævede, at dette udslag af de tiltaltes forbryderiske virksomhed yderligere støttede grundlaget for hans påstand.

Efter disse bemærkninger indlod anklageren sagen. De to defensorer nøjedes med at henholde sig til deres tidligere indlæg.

Ved et nyt retsmøde den 19. maj blev sagen reassumeret. Der foretoges nogle afhøringer, uden at noget særligt nyt fremkom. Til oplysning om grunden til, at sagen havde beroet så længe hos ham, fremlagde Marckmann en af stiftsfysikus Grove udstedt erklæring angående prokuratorens søster, der under istandsættelsen af hans ejendom blev angrebet af hoste, der forværredes til »Slimtæring« og medførte hendes død.

Dommen blev afsagt dagen efter – den 20. maj 1846. Straffen for Christopher Jørgensen Bidstrup fastsattes til forbedringshus på Kongens nåde (d. v. s. på ubestemt tid). Retten tog her i betragtning, at sedlerne havde været slet fabrikerede, og at han ikke havde udgivet nogen af dem for ægte.

Med hensyn til Mathias Arboe Mahler fandt retten, at de af hans medtiltalte Bidstrup fremsatte beskyldninger mod ham for at have deltaget i fabrikationen af falske penge »vinder sandsynlighed«, da Bidstrup ikke sås at have haft nogen grund til ubeføjet at medinddrage Mahler i sagen. På den anden side kunne hverken Bidstrup eller H. P. Dreiers udsagn ifølge loven fælde Mahler. Og da han stedse havde nægtet al delagtighed i falskmøntneriet, bestemte retten, at han ville være at frifinde for aktors videre tiltale. Dog skulle han udrede sin andel af sagens omkostninger, et efter datidens forhold ikke ganske ubetydeligt beløb.

Mod Christian Stahlsberg forelå flere indicier, men disse var ikke tilstrækkelige som fældende bevis, hvorfor han blev frifundet for aktors videre tiltale. Dog skulle også han betale sin andel af sagsomkostningerne.

Ligeledes frifundne for aktors videre tiltale blev Marcus Peter Rasch og Lars Kofod Busch. Disse skulle betale henholdsvis $\frac{1}{64}$ og $\frac{1}{128}$ af sagens omkostninger .

Forbedringshus idømtes: H. P. Dreier 1 år, Ole Jensen Schou 2 år, Jens Chr. Jensen 3 år, Hans Jensen Lyngberg 2 år, Mons P. Pedersen 2 år, Ole Jensen 2 år, Lars Rottensteen 3 år, Claus Chr. Holm 8 måneder, Niels Nielsen Kvik 2 år og Peder Nielsen 5 år.

Chr. Jensen idømtes fængsel i 60 dage.

Samtlige arrestanter skulle udrede de af sagen flydende omkostninger. De tre hovedpersoner: Bidstrup, Mahler og Stahlsberg, skulle in solidum tilsvare samtlige omkostninger. De øvrige dømtes til at betale varierende brøkdele af omkostningernes totalsum.

De dømte var i alderen 30–50 år med undtagelse af Peder Nielsen, der var 27 år, Rottensteen, der var 52, og Chr. Jensen, Spidleregård, der var den ældste – 64 år.

Da dommen midt i juni 1846 bekendtgjordes for de domfældte, begærede de alle sagen appelleret til Højesteret.

Her faldt dommen den 22. marts 1847. Den blev i det væsentlige en stadfæstelse af den ved retten i Rønne truffne afgørelse. Dog frifandt Højesteret Claus Christian Holm og Niels Nielsen Kvik, og fængselsstraffen for Chr. Jensen nedsattes til 20 dage.

EFTERSPIL

Falskmøntnersagen var imidlertid ikke dermed helt afsluttet. Den fik et lille efterspil. Da nemlig arrestanten C. J. Bidstrup den 21. april 1847 – en måned efter højesteretsdommen – skulle føres om bord på pakken i Rønne havn for at sejles til København og indsættes i forbedringshuset dér, meddelte han pludselig, at hans hidtidige forklaringer havde været delvis urigtige og utilstrækkelige. Han angav nu sin svend Jens Hansen for at være medskyldig i seddelfabrikationen.

Skønt byfoged Garde efter det kendskab, han havde til sagen og Bidstrups person, stillede sig skeptisk, fandt han det dog rigtigst at udsætte Bidstrups overførsel til straffeanstalten og beramme nye forhør. Da Jens Hansen nu blev fremstillet på Rønne rådstue, nægtede han først rigtigheden af det, Bidstrup fortalte. Men under en konfrontation med Bidstrup indrømmede han, at han havde været med ved fremstillingen af de falske rigsdalersedler.

Allerede i oktober 1844 havde Jens Hansen været afhørt af kommissionen uden at noget som helst var fremkommet, der kunne lede mistanken hen på ham. Men – som ovenfor omtalt – havde forsvareren for Mahler og Stahlsberg, prokurator Fog, peget på den mulighed, at Bidstrup kunne have brugt Jens Hansen som hjælper ved seddelfabrikationen. Han havde jo tidligere været straffet for en lignende forbrydelse, idet han som ung havde prøvet at lave falske sølvdalere. Det viste sig altså, at prokurator Fog havde set rigtigt!

Jens Hansen var en 34 årig mand, der stammede fra Vester-marie. Under sit ophold i forbedringshuset fra 1832 til 37 lærte han Bidstrup at kende og havde senere i 2½ år arbejdet som svend i hans væveri.

Han forklarede nu, at han i forbedringshuset jævnligt havde hørt andre fanger tale om metoder ved falsk seddelfremstilling. Dengang aftaltes der dog intet mellem ham og Bidstrup om, at de skulle indlade sig herpå. Det skete først, da Jens Hansen i begyndelsen af 1840'erne var blevet svend hos Bidstrup på væveriet.

Det var da ham og Bidstrup, der i april 1843 udførte redskaberne til trykning af endalersedlerne. Trykningen foregik på loftet over Bidstrups stuer i E.C. Trydes gård i Skidenstræde. Jens Hansen kendte intet til, at andre skulle have deltaget i dette foretagende. Bidstrup havde aldrig sagt noget herom, ej heller meddelt ham, hvor han gjorde af sedlerne. Selv fik Jens Hansen ingen af de falske penge.

Senere flyttede Bidstrup til gården i Grønnegade, og efter nytår 1844 indlogerede Chr. Stahlsberg sig hos ham. På det tidspunkt blev de tre – Bidstrup, Stahlsberg og Jens Hansen – enige om at lave femdalersedler, og alle tre deltog i fabrikation af plader, forme og valse til dette formål. Hvor mange femdalersedler der blev trykt, og hvem der fik dem, vidste Jens Hansen ikke.

Som grund for sin deltagelse i falskmøntneriet anførte Jens Hansen, at han var afhængig af Bidstrup, i hvis tjeneste han var, og at Bidstrup desuden ved brændevin lokkede ham til at gå med. Han så tit Arboe Mahler og Marcus P. Rasch hos Bidstrup, men han havde aldrig hørt dem tale om seddelfabrikationen.

Chr. Stahlsberg, der efter disse oplysninger påstodes at have været medskyldig, blev nu indkaldt til forhør igen. Men skønt konfronteret med både Jens Hansen og Bidstrup fastholdt han som forhen, at han ikke havde haft noget som helst med sagen at gøre.

Byfoged Garde besluttede at sende udskriften af disse sidste afhøringer til amtets eller det kongelige kancellis nærmere resolution. Den blev hurtigt truffet og gik ud på, at sagen mod Bidstrup og Stahlsberg skulle betragtes som afsluttet. Om der i anledning af Jens Hansens oplysninger skulle rejses en ny sag mod denne, skulle overvejes.

I begyndelsen af maj 1847 sendtes Bidstrup til København for at afsone sin straf. Og dermed slutter de i falskmøntnersagen førte protokoller. Om Jens Hansens skæbne melder de intet. For øvrigt er der grund til at antage, at han, der – som forhørerne over ham tyder på – var et primitivt menneske, der hverken kunne læse eller skrive, kun har været et sløvt redskab i hovedmanden C. J. Bidstrups hænder.

KILDER

Rønne købstads politiprotokol 1844.
Svaneke købstads politiprotokol 1844.
Nordre Herreds politiprotokol 1844.
Bornholms Øster Herreds politiprotokol 1844.
Københavns Politirets protokol 1844.
Hasle købstads politiprotokol 1844.
Bornholms Sønder Herreds politiprotokol 1844.
Bornholms Vester Herreds politiprotokol 1844.

Rønne Byfogeds Forhørsprotokol i Commissionssagen ang. falske rigsbankssedler 1844.
Rønne Byfogeds Forhørsprotokol i Falskmøntnersagen 1844–47.
Rønne Byfogeds Domsact i Justitssagen 1846.
Endvidere akter og breve m. m. i falskmøntnersagen i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

BORNHOLMSKE EXLIBRIS

Af Knud Fougst

Da det vel er første gang, at der i denne årbog bringes en artikel om exlibris, vil det nok være rigtigst at nævne, at man med »exlibris« (skrevet i ét ord) betegner det bogejermærke, som mange bogelskere anbringer i deres bøger, dels for at give dem et personligt præg, men navnlig for derigennem at sikre, at bøgerne efter udlån vender tilbage til den retmæssige ejer. For ret at tjene sit formål bør et exlibris naturligvis bære sin ejers navn og ikke blot nøjes med initialer, der kun kendes af de nærmeste. Det sker jo, selv om det aldrig bør ske, at en bog, udlånt til en ven, atter lånes af vennens ven, som ikke kender noget til den egentlige ejer, og det er da så en fordel, at hele navnet findes på bogejermærket.

Ud over navnet findes som regel en tegning af noget, der på den ene eller anden måde er karakteristisk for bogejeren, enten med hensyn til navnet (f. eks. et lindetræ til en, der hedder Lind), fødestedet (f. eks. Nylars kirke til en fra det sogn), erhvervet (en Æskulapstav til en læge) eller ejerens interesse (f. eks. en lystfisker til en, hvis passion det er). Desuden ses ofte indskriften »ex libris«, der benyttet her bør være i to ord (uden bindestreg) i den oprindelige latinske form: »af . . . 's bøger«, der strengt taget kræver ejerens navn i genitiv (f. eks. i et bogejermærke til Fabritius »ex libris Fabritii«), men ved vore danske navne ses det nu aldrig.

Hyppigst anbringes det indklæbet på bogbindets anden side, men som »super-exlibris« anvendes det på et helbinds forside, præget i guld med et metalstempel i lighed med andre udsmykninger på bindets ryg og hjørner. I den form er det næsten altid heraldisk eller som sammenslyngede initialer.

Da det jo er meningen, at bogejermærket skal pryde bogen, bør man være meget kritisk ved valget af exlibris; har man fået fremstillet en tegning til det, vil det være klogt at vente en tid, før den endelige beslutning om udførelse tages. Tænk på, om man kan

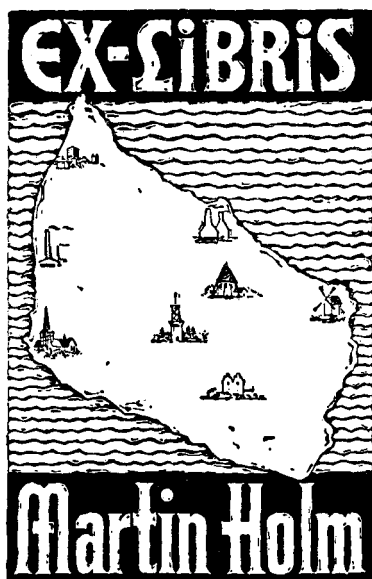

Fig. 1. Prokurist Martin Holm (1896–1964), Rønne. Tegneren Leif Wegner, Snekkersten.

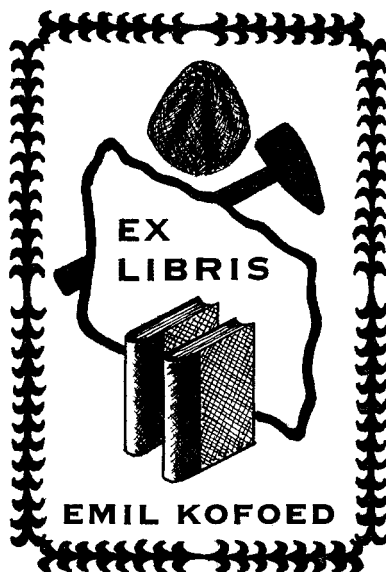

Fig. 2. Fhv. bankbestyrer Emil Kofoed, Kongens Lyngby. *Rønne 1895. Fru Kirsten Dandanell Jensen, f. Kaalund Jørgensen, Kongens Lyngby.

udholde at se mærket, hver gang en bog åbnes. Har man en specialsamling mellem sine bøger, bør denne have sit eget exlibris med tilknytning til specialet, og benytte et andet til de øvrige bøger. Og tænk på, hvor besværligt det vil blive at få fjernet, når det først er solidt indklæbet, hvis man bliver ked af det valgte exlibris. Én ting kan fastslås: jo mere enkelt et exlibris er, jo bedre er det som regel. En bogejer med mange forskellige interesser må begrænse sig til at nøjes med at få den vigtigste med. Endvidere er valg af skrifttype meget afgørende for helhedsvirkningen. Brug af flere forskellige skrifttyper er sjældent af det gode.

Når bornholmske exlibris skal omtales, kan de deles i tre kategorier: exlibris med bornholmske motiver, exlibris udført af bornholmske tegnere og exlibris til bornholmske ejere. Kan alle tre egenskaber forenes i det samme exlibris, kan det ikke blive mere bornholmsk.

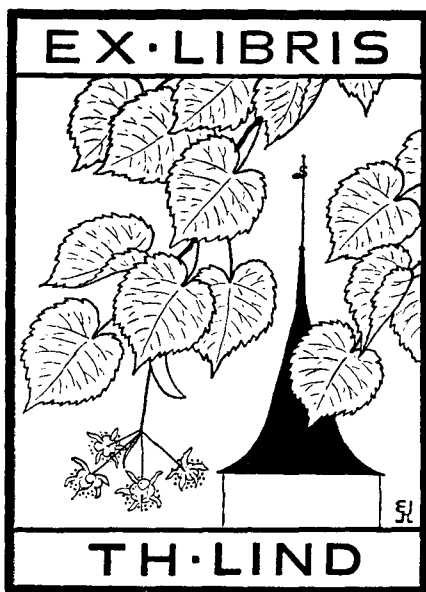

Fig. 12. Lektor Th. Lind, Virum, *Svaneke
1885. Kunstmaler Ernst Køie, Melsted
(1872-1960).

Fig. 5. Monsieur J. Mercier, Paris. Tegnechef Edmund
Peter, Kbhvn.

Fig. 6. Apoteker A. A. Harild, Nekstø.
*1887. Arkitekt Knud Harild.

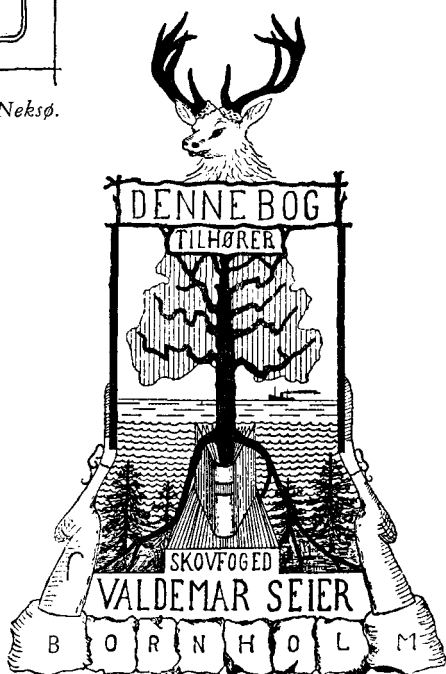

Fig. 7. Statsskovfoged Valdemar Seier, Almindingen (1879-1958). ipse fecit.

Fig. 8. Forretningsfører Georg Jørgensen, Kongens Lyngby. *Rønne 1911. ipse fecit.

Den afvekslende natur på Bornholm frembyder mange muligheder. Først er der øens form, som er benyttet i *Martin Holms* exlibris (fig. 1), hvor et kort over øen er markeret med nogle af dens seværdigheder. Det samme motiv benyttes i *Emil Kofoeds* exlibris (fig. 2) med tilføjelse af ejerens interesser i bornholmslitteratur og geologi. Det tredje exlibris til lektor *Th. Lind* (fig. 3), der er født i Svaneke, er 100 pct. bornholmsk: Svaneke kirketårn, i forgrunden blade og blomster af et lindetræ (talende m. h. t. navnet) og udført af kunstmaler *Ernst Kjøie*. I det næste mærke (fig. 4) til »Inger« ser man, hvor fint skriften i raffineret rødt passer til tegningens karakter med flyvende fasaner over en mark med Nylars rundkirke (fødested: Nylarsker sogn). Den unge *Kjøie* er mester for dette exlibris. Østerlars rundkirke (fig. 5) er motivet i et exlibris til en franskmænd, *J. Mercier*, der valgte dette træsnit, der er udført 1960 af tegnechef *Edmund Peter*, København. Arkitekt *Knud Harild* har til sin far, apoteker *A. A. Harild*, Neksø, tegnet et land-

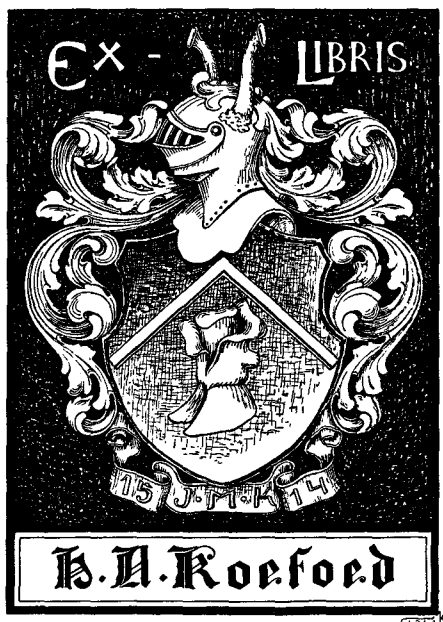

Fig. 9. Universitetslektor cand. mag. Hans Koefoed, Bergen. *Rønne 1922. Billedskærer Chr. Koefoed, Rønne (1882–1958).

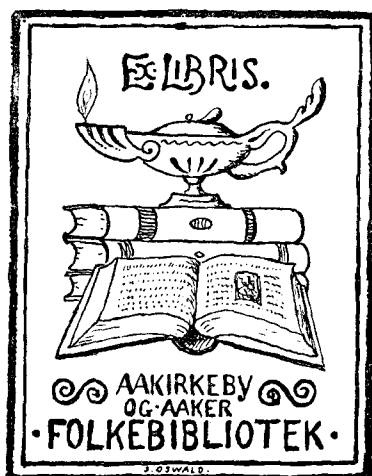

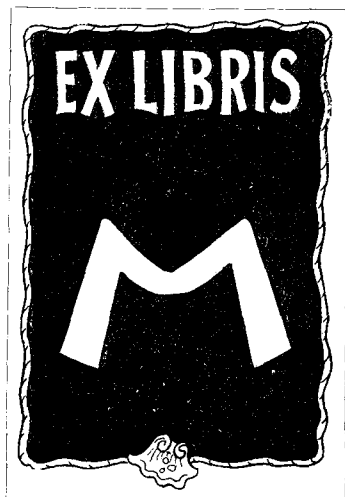
Fig. 10. Aakirkeby og Aaker Folkebibliotek, Aakirkeby. Fhv. lærer ved Aaker ø. skole Oswald Nielsen, Svanke. *1893.

Fig. 11. Mekaniker Jørgen Llich Langskov Hansen, Rønne. *Aaker 1914. Kontorchef L. Mahler, Rønne.

4

14

EX LIBRIS

JØRN CHRISTIANSEN

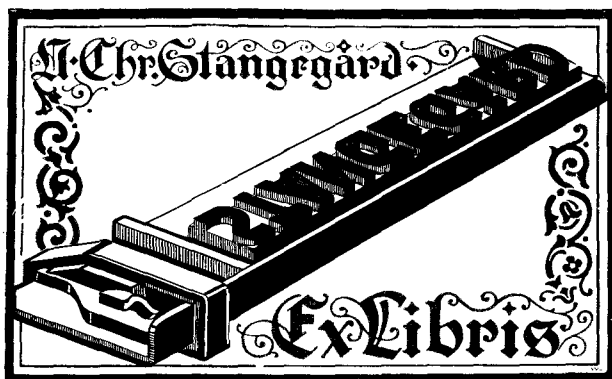
17

Fig. 4 Fru Inger Høgh, Rønne, f. i Nylars. Kunstmaler Henning Køie, Gudhjem. *1913.

Fig. 14 Skibskaptajn M. Høyer Rasmussen, Rønne. *1919. Reklamechef Sigvard Holtoug, *1922.

Fig. 17 Typograf Jørn Christiansen, Rønne. *1931. Tegner ukendt.

Fig. 18 Bogtrykker Niels Chr. Stangegård, Kastrup. *1906. Kunstmaler W. Jermer, Nykøbing S.

18

Fig. 12. Dr. phil. Mogens Køie, Virum. *1911. Kunstmaler Ernst Køie, Melsted (1872–1960).

Fig. 13. Kunstmaler Henning Køie, Gudhjem. *1913. Kunstmaler Ernst Køie, Melsted (1872–1960).

EXLIBRIS

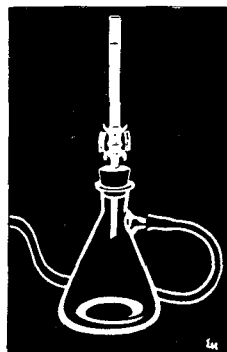

Fig. 15. Apoteker dr. pharm. Poul Fischer Jørgensen, Rønne. *1913. Maleren og grafikeren Ernst Hansen, Kbhvn. *1892.

Fig. 16. Fru Bodil Fischer Jørgensen, Rønne. Maleren og grafikeren Ernst Hansen, Kbhvn. *1892.

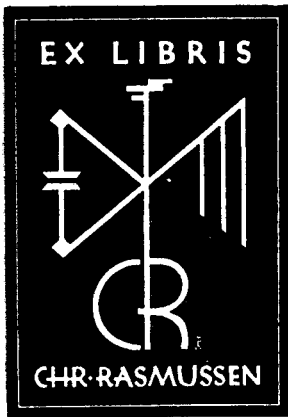

Fig. 19. Bogtrykker Chr. Rasmussen, Rønne. *Odense 1890. Tysk kunstner Paul Wilms.

Fig. 20. Overlærer Frede Kjøller, Østermarie. *1912. Grafikeren Freddy Poulsen, Kbhvn.

skab med en bautasten fra Frennemark syd for Svaneke, ligesom erhvervet er kendetegnet med det særlige apotekermærke. Også her harmonerer bogstaverne godt med tegningen (fig. 6). Statskovfoged *Valdemar Seier* har til sig selv tegnet et mærke, der foruden udsigten over havet har fået både erhverv (geværer, træer og hjortehoved) og boglige interesser med, alt hvilende på en sokkel af granitsten (fig. 7).

Heraldikken er repræsenteret i et selvtegnet exlibris af forretningsfører *Georg Jørgensen*, der er født i Rønne, og derfor har valgt Rønnes byvåben fra 1584 som motiv (fig. 8). Slægtsnavnet *Kofod* i forskellige stavemåder er jo fra gammel tid særlig knyttet til Bornholm. Det her viste exlibris (fig. 9) er tegnet 1948 af billedskærer *Chr. Koefoed* til sønnen, universitetslektor *Hans Anton Koefoed*, men dets oprindelse går helt tilbage til 1514, da Jens Madsen *Kofod* fik sit adelsbrev med det om navnet talende våben-

skjold. Nærmere omtale findes s. 270 i første bind af »Vaabenførende slægter i Danmark«.

Af biblioteksexlibris vises kun et enkelt (fig. 10), tilhørende Folkebiblioteket i Aakirkeby med det af biblioteker meget yndede motiv med olielampen (for oplysning) på en stabel bøger. Alle biblioteker burde have et exlibris; men da deres opgave er fælles, ville det give mere afveksning at vælge et motiv, der er karakteristisk for byen eller egnen, hvor det ligger. Det her viste er tegnet ca. 1923 af fhv. lærer ved Aaker ø. skole, *Oswald Nielsen*. Mekaniker *Langskov Hansens* exlibris taler om ejerens interesse for musik og sang. Nodemotivet er hentet fra Griegs melodi til H. C. Andersens digt: »To brune øjne jeg nylig så«. Kontorchef *Mahler* i Rønne har tegnet det i 1943 (fig. 11).

Afdøde kunstmaler *Ernst Køie* har foruden det som fig. 3 gængsne exlibris også tegnet de følgende to til sønnerne *Mogens* og *Henning Køie*. Da *Mogens Køie* er botaniker, er det valgte motiv bregneblade under udfoldelse (fig. 12). Den anden søn, kunstmaler *Henning Køie* har nok maritime interesser, eller måske det er den stormfulde overfart til sommerresidensen på Christiansø, der ligger til grund (fig. 13).

Den humoristiske genre inden for exlibriskunsten repræsenteres af reklamechef *Holtougs* mærke til skibskaptajn *M. Høyer Rasmussen*, Rønne. Det dominerende forbogstav er fikst udnyttet som benene af den ivrigt læsende og rygende sømand på tovrullen (fig. 14).

Tegneren og grafikerer *Ernst Hansen* er mesteren for de to næste exlibris til apoteker *Fischer Jørgensen* og frue, Rønne. Som den kyndige grafiker, Ernst Hansen er, begrænser han sig til et eneste motiv, der til gengæld sammen med de smukke bogstaver fremtræder overordentligt virkningsfuldt. Apoteker *Fischer Jørgensen*, der er dr. pharm. har i sit mærke fået et apparat (kromatografirør), der blev benyttet under udarbejdelsen af doktordisputatsen (fig. 15). Da fru apoteker *Fischer Jørgensen* har været på Grønland (ligesom Ernst Hansen har det) er der benyttet en springende delfin; men hvor er det elegant lavet og i den smukkeste harmoni med bogstaverne i indskriften (fig. 16). Begge exlibris er tegnet 1944.

Da bogens mænd er så stærkt knyttet til bogens verden, er det ikke mærkeligt, at mange bogtrykfolk har exlibris til deres bøger, og at de har valgt motiver fra deres virksomhed. Typograf *Jørn Christiansen* fra Rønne har som motiv valgt en gammel kliché af af en trykkerimaskine af ældre dato (fig. 17), medens bogtrykker *Stangegård* benytter typografens vinkelhage med navnets bogstaver spejlvendt på hovedet, som typografen er vant til at se det i sit daglige arbejde. Det er tegnet ca. 1931 af kunstmaler og malermester *Jermer*, Nykøbing S. († 1964), (fig. 18).

Bogtrykkerne har som laugsmærke en flakt ørn, der i sine klør holder en sværtepude, og denne tegning, der stammer fra Tyskland, ses på omslaget af typografernes årbog. I denne udgave her har den tyske kunstner *Paul Wilms* benyttet dette motiv, men i stærkt stileret udgave (fig. 19).

Det sidste i rækken er tegnet 1962 af grafikereren *Freddy Poulsen*, København, til overlærer *Frede Kjøller*, Østermarie, hvis interesse for naturhistorien især omfatter fuglene. Det er naturligvis en naturalistisk opfattelse, men tegningen kan jo ikke siges at være stileret som f. eks. fig. 19.

Læserne af denne artikel vil sikkert gennem dette lille udvalg af bornholmske exlibris have fået en lille idé om, hvor stor variationsrigdom, der findes inden for dette område (og så har her endda ikke været nogle mærker, der var rent typografiske; det kan gøres meget smukt gennem valg af skriftart i en farve på baggrund af papir med anden bundfarve); men det tror jeg, at man vil give mig ret i som hovedregel: stor enkelhed med dertil svarende harmonisk skrift giver det smukke resultat, der vil gøre et exlibris til den pryd for bogen, det bør være.

FRIGÅRD OG FRILYS HISTORIE GENNEM 400 ÅR

Af E. Hjorth Westh

FRIGÅRD I RUTSKER SOGN, 1. VORNEDGÅRD, MATR. NR. 52 A

var sognets største gård. Ifølge Bornholms Vejviser dækker samtlige Frigårds-parceller 140 tdr. land plus en præstegårds parcel på 4 tdr. land, i alt 144 tdr. land.

Op ifølge Oberstløjtnant Salchows Militærbeskrivelse og Registrering af samtlige bornholmske Gaarde, udarb. 1814, var den ansat til 12 tdr. hartkorn og var efter sjællandsk målestok en proprietærgård.

Samme forfatter skriver: »Frigaards Beliggenhed er ved vejknudepunktet 'Trekanten', og den er Skiftested for Fribefordring i kongelig Tjeneste imellem Rønne og Allinge-Sandvig.«

Fribefordring var militærkørsel og ægtkørsel, som frimændene var fritagne for, ligesom de var fritagne for personlig militærtjeneste og for at yde landgilde til kongen; til gengæld havde de så forpligtelse til at have skiftested eller lignende.

Hvis i ufredstider fjender nærmede sig Bornholms vestkyst, havde ejeren af Frigård pligt til at antænde baunen, der stod på den nærliggende »Kumlehøj«. Derefter skulle han afskyde tre skud med alarmkanonen, så hurtigt denne kunne lades, hvorefter kirkeklokken skulle »klimte« i to timer. Alarmkanonen havde sin plads lige sydøst for Frigård. Marken, hvor den stod, kaldes dagen i dag »Kanonågerijn«, den tilhører nu Friminde.

FRIGÅRDS EJERE OG BESIDDERE

Den ældste ejer, vi historisk kan trænge tilbage til, er frimanden Michel Hals. Han var slotfoged på Hammershus. Hvor længe han har ejet Frigård, kan ikke udgranskes, men anno 1550 solgte han Frigård til adelsmanden, lensmand på Dragsholm, Ejler Hardenberg († 1565), som var kong Frederik II.s rigshofmester. Gården blev overtaget af hans søn, Erik Hardenberg. Hvornår sønnen er

blevet ejer af Frigård, kan ikke ses noget sted, men den 15. december 1577 har Erik Hardenberg solgt Frigård til kong Frederik d. II.

Man må jo undres over, at køberen var Danmarks og Norges konge og spørge, hvad grunden kan have været til, at kongen blev interesseret i den bornholmske gård. — Man fristes til at abstrahere og lade tanken finde en forklaring: — Har mon ikke kongen støttet sin hofmesters søn Erik Hardenberg med penge, så han kunne købe gården? — At han har købt den på et eller andet tidspunkt i den 27-årige periode, han havde den, er jo sikkert, ellers kunne han ikke sælge den til kongen. Kongen har måske sat en større prioritet i Frigård. — I 27 lange år kan store summer løbe på som skatte- og renterestancer, hvis en ung, livsfrisk adelsmand skal kunne føre et standsmæssigt liv og hus på en gård som denne. Utænkeligt er det derfor ikke, at kongen har truffet en afgørelse og købt gården eller måske overtaget Frigård som brugeligt pant den 15. december 1577. — Ovenstående realistiske konstruktion af dette afsnit af gårdens historie er dog ganske in abstracto.

Hvordan det end er gået til, så er fakta, at kong Frederik II nu ejer Frigård til sin død 1588. Den gik i arv til sønnen kong Christian IV, som ejede den i 60 år til sin død 1648.

Hvem der har været forpagtere eller fæstere, som det dengang kaldtes, i denne årrække, kan ikke ses, men 1648, da kong Christian IV døde, var gården bortfæstet til Laurits Lauritsen.

Kong Christian IVs søn Frederik III arvede Frigård 1648, og i 1666 får Laurits Lauritsen fæstet fornyet på Frigård.

År 1670 døde Frederik III, og Frigård går ikke i arv til sønnen, men sælges til Prints Jørgens sølvpop (det er sølvkammermester) Mads Olsen. Det nævnes i dette skøde, at gården er fritaget for landgilde og hartkornsskat til kongen, altså stadig en »Frimandsgård«.

Mads Olsen blev 1676 ansat som toldembedsmand i Hasle Købstad. Og samme år solgte han Frigård til ejeren af Maegård, Bertel Hansen, hvilket ses i jordebogen af 1676, hvori Bertel Hansen nævnes som ejer af både Frigård og Maegård. Det nævnes også, at der påhviler Frigaard kirketiende på et lispund smør årligt samt 14 skilling årligt til Ruts kirke.

I jordebog 1719 nævnes Mons Monsen som ejer af Frigård, og i jordebog 1737 hedder Frigårds ejer Lasse Jørgensen. Hans datter Karen Kirstine Lassesdatter blev i 1740 gift med Jens Hansen, som var søn af Hans Jensen, ejer af 68. slgd. Risegård i Klemensker. Jens Hansen blev samtidig ejer af Frigård.

Jens Hansens søn, Hans Jensen Frigaard, født 1747, fik Frigård i eje efter sin far. Han var løjtnant ved dragonerne og blev gift med Kirstine Andersdatter, født 1759.

Løjtnant Frigaard havde to sønner, Terkel og Bendt Hansen. Bendt Hansen købte gården i året 1808. Løjtnant Frigaard flyttede da til Rønne og døde der 85 år gammel i 1832.

Bendt Hansens søn, Hans Bendtsen, blev tilgiftet 46. slgd. Sandemandsgård. Og da Bendt Hansen døde i 1838, solgte hans enke Frigård til Hans Michael Ancher, der var en søn fra St. Alme-gård i Knudsker. Hans Michael Ancher var gift med Ellen Elisabeth Munch, som var datter fra Vellensgård i Nyker. De havde to sønner, Michael og Ricardt. Disse to mænd har Frigård og Rutsker sogn æren af at have fostret.

Michael Ancher blev vor »så berømte Skagens-maler«. Han blev født på denne gård den 9. juli 1849. Gik akademikervejen, men økonomien i hjemmet tillod ikke, at han fortsatte ad denne, hvorfor han tog plads som skriver på Kalø godskontor. Her traf han nogle »farende malere«, som vakte hans interesse for kunsten. Han søgte ind på Kunstakademiet og fandt der sin rette hylde. Han opholdt sig ved dette fra 1871–75, kom til Skagen, hvor han blev den store kunstner.

Da Hans Michael Ancher i 1846 blev ejer af Frigård, var arealet 137 tdr. land. Der var da bortsolgt nogen jord til gårdejere i Hasle, og Ancher fortsatte jordsalget til de Hasle-gårdejere, så hele arealet, der lå mellem gården og Hasle var bortsolgt. Denne finansmanøvre stabiliserede imidlertid ikke Anchers økonomi, og i 1853 kom sammenbruddet, og Frigårds skæbne var beseglet.

Et storstilet udstykningsprojekt blev derefter planlagt og udarbejdet af landinspektør, proprietær Anders Lind, St. Hallegård i Olsker. Denne plans gennemførelse betød Frigårds totale udslettelse.

Ancher købte en mindre købmandsforretning i Rønne og gled dermed ud af billedet som gamle Frigårds sidste ejer.

*Der lå den ved vejen, den dejlige gård,
omkranset med knudrede pile.
Præget den var vel af henrundne år,
og stærkt nu det stundet mod hvile.
Kastanjen højt over tagenes bryn
så ud som en kæmpestor vægter.
Den gemte så mangt et minderigt syn
fra sin vagt om de henfarne slægter.*

*Så reves »den gamle frimandsgård« ned,
thi »Retten« var blevet dens ejer.
Snart hviler om »Stæben« nu glemselens fred,
trods kummer og armod vandt sejer.
Nu »Frigårds-Stæl« ligger, hvor »Frigården« lå
omsuset af storme og vinde.
Der ses kun den gamle kastanje at stå
og brønden som eneste minde.*

DEN STORE AUKTION

I året 1853 afholdtes auktion på Frigård på basis af udstykningsplanen, som rev den store gårds areal i stumper og stykker. Bygningerne blev solgt til nedbrydning, og dermed sattes punktum for første afsnit af Frigårds historie, som spænder over 300 år.

FRIGÅRDS UDSTYKNING

Hammeren var faldet for sidste gang. Den store auktion, der endnu går sagn om, var sluttet. Hvert et stolpefag af gårdens bygninger var solgt, selv den høje gamle brøndvippe var solgt ved hammer-slag.

Så begyndte nedbrydningen. Enhver køber hentede, hvad hans var, og snart var Frigård en saga blott. Kun en »Stæl« var der tilbage.

De store popler omkring gården blev fældet, haven blev ryddet på nær det sidste træ, den store kastanje, der endnu står i haven på »Frily«.

Det var gårdejer Jens Lund, Dalegård, som købte »Frigårds Stæl«, et areal på 5½ td. land, og det var ham, der reddede kastanjetræet.

»Frigårds Stæl« blev indlemmet i Dalegårds drift som et »skifte«, og det varede i 56 år under skiftende ejere.

Efter Jens Lund kom Jørgen Rasch til Dalegård og blev derved også ejer af Frigårds Stæl.

Jørgen Raschs datter, Engeline Rasch, blev gift med Mons Peter Nielsen fra Rønne og fik derved også Dalegård og Frigårds Stæl i eje. Han solgte Frigårds Stæl sammen med Dalegård i 1889 til Jacob Peter Olsen fra St. Knudegård i Klemensker, som i 1909, efter at have solgt Dalegård til Andreas Peter Boesen, bebyggede Frigårds Stæl.

Efter 56 års stilhed og ro blev der atter liv og virksomhed under det gamle kastanjetræ.

Første arbejde på en byggeplads er jo at søge efter vand og grave brønd. Frigårds gamle brønd, der efterhånden var fyldt til, havde vist sig i markens afgrøder som en cirkelformet plet. Denne blev undersøgt og tømt, og brønden stod stensat og færdig med rigeligt og dejligt vand. Bygningerne fandt deres plads i forhold til brønden og kastanjen og kom således til at ligge, hvor gamle Frigård forud havde ligget på Frigårds Stæl.

I ly af kastanjen på Frigårds Stæl blev den ny ejendom, der, lig den græske sagnfugl Fønix, var steget frem af asken og ødet, kaldet »Frily« – et meget betegnende navn.

Jacob Peter Olsen boede på Frily i elleve år og solgte den i 1920 til dansk-amerikaneren Frits Kjøller, der solgte den til Johan Olsen fra Kirkebogård. I 1932 solgte han Frily til Hermann Hansen Engell, en søn fra Smedegård i Nylars, som i 1936 mageskiftede Frily med Almegård, som da lå nedbrændt og ejedes af Albert Mortensen. I 1938 solgte han Frily til Emil Hansen, der nylig havde udstykket og solgt den gamle præstegård i Hasle. Emil Hansen til-

bagekøbte en parcel på seks tdr. land, som i 1853 var solgt fra Frigård, og Frily fik derved elleve tdr. land i alt.

Emil Hansen døde i 1945, og 1946 købte vognmand Kristian Albert Valdemar Thorsen Frily. Han tilbagekøbte også en parcel fra den gamle præstegård i Hasle på syv tdr. land, og Frily blev derefter på atten tdr. land. Men Chr. Thorsen ønskede sig alligevel en større ejendom. Han kunne købe Spannergård, hvis han kunne få Frily solgt, og jeg kan ikke undlade at gengive følgende episode. Jeg var gået over til Frily og traf Chr. Thorsen og hans to sønner under kastanjetræet. Dødsdommen var afsagt, og nu skulle det store træ fældes. De første hug var allerede synlige på dets kraftige rødder, og jeg udbød: »Det gamle træ, o lad det stå, det må I ikke fælde.« – »Jo,« sagde Thorsen, »det må vi. Der er 20 rm brænde i træet à 30 kr. pr. rm = 600 kr., og nu skal det skoves, og ingen anden magt kan få mig fra min beslutning, end hvis du køber Frily.« Jeg spurgte til prisen, hvilken han nævnede. Efter nogen snakken slog jeg til. Undertegnede gik hjem i glad følelse over at være det gamle træs anden redningsmand og over at være Frilys sidste ejermand. Skødet er dateret 10. november 1947. Thorsen købte Spannergård. (26 ejere).

Foranstående er Frigårds historie i lige linje gennem 410 år. Meget – såre meget – har den tabt i dette tidsrum. Det stolte navn »Frigård« er tabt. Gårdnumret »1. vornedgård« er tabt. »120 tøn-der land« er tabt. »10 tønnder hartkorn« er tabt. Og »Ansigtet«: samtlige bygninger er tabt. – En brutal skæbne fik Frigård. – Hvis de nugældende jordlove havde eksisteret i 1853, var Frigård ikke blevet slagtet, som den blev. Da var den måske nok blevet udstykket, men hovedlodden med tilpassede bygninger, navn og nr. var ikke blevet udslettet eller flyttet til en parcel, men var blevet stående på sin hævdundne plads.

Men den minderige gård, hvor slægt efter slægt har levet livet under skiftende kår, har endnu et kapitel, som for fuldstændighedens skyld må tages med i Frigårds historie.

Anno 1853 blev med sine drastiske begivenheder et skelsættende år med indledning til en hel ny æra.

Frigårds gamle vartegn, den gamle kastanje, står ikke og falder i staver på den nøgne Stæl, men skuer ud over sit territorium og ser sine nybyggere rejse den ene ejendom efter den anden, og her begynder Frigårds histories

II. AFSNIT

PARCEL A »SØNDREGÅRD«

Jørgen Jensen Sonne havde købt 22 tdr. ld. og en stor del af Frigårds bygninger. Disse blev genopført på parcellen, og gården ligger smukt oven Halledalen.

Stuehuset, der er fjorten fag typisk bornholmsk bindingsværk me dens vinduer i hvert eneste fag i facaden til haven, står endnu og viser, hvordan Frigård så ud for 107 år siden. Der blev samtidigt genrejst tre andre af Frigårds længer, hvoraf de to er ombyggede, medens den tredje endnu står der. – I stuehusets søndre gavl er indmuret en granitsten, hvori er hugget ejerens initial, J. J. S. 1853. – Fordi bygningerne blev flyttet til denne parcel, kaldte sognets befolkning den »Frigård« i mange år. Frigårds amtstueskat betales i 1853 af Jørgen Jensen Sonne, hvilket tyder på, at denne administrationsmæssigt også blev regnet for hovedlod.

I 1858 blev Sonnes søn Andreas Sonne ejer af gården. Den næste ejer, Peter Mortensen, solgte gården til Jens Madsen fra Kroggård i Østerlars. Han døde 1902, hvorefter gården blev solgt til naboen, Niels Andersen, som boede på frigårdsparcellen »Lers-høj«. Niels Andersen solgte gården til Kristian Vilhelm Pedersen, som gav den navnet »Søndregård«, og først da fik den nuværende Frigård navnet. Kristine Pedersen døde 1946, og sønnen Albert Pedersen overtog den og ejer den fremdeles (7 ejere).

PARCEL B »FRIGÅRD«

En parcel på 18 tdr. ld. blev købt af Anders Kofoed, som boede på det da kaldte Piberhus. Navnet havde sin oprindelse i, at en tidligere ejer havde været trompetist (piber) ved Bornholms milit. – Ejenedommen benævnes på matrikelkortet som »1. vornegårds hovedlods hovedlod« og var 1876 på 23 tdr. ld. Den fik Frigårds

E. HJORTH WESTH

nr. og matr. nr. og efterhånden navnet. 1871 overtog sønnen Andreas Christian Kofoed gården, som han ejede til 1902, da han overdrog den til sin søn, Anders Vilhelm Kofoed, som ejede den, til han i 1931 overdrog den til sin søn, Andreas Kofoed, som fremdeles er dens ejer og repræsenterer fjerde generation, som giver ret til prædikatet slægtsgård (4 ejere).

PARCEL C »BRØNDHØJ«

Den tredje parcel blev solgt som tillægsgjord til en allerede eksisterende frigårdspark, som var bebygget og lå oven Fridalen. Den var nu på 24 tdr. ld. »De gamle de sagde«, at ejeren hed Jungerman.

1865 blev gården købt af sønderjyden Hans Jørgen Hansen Reuss, som var Jungermans svigersøn. – Gården nedbrændte ved lynnedslag den 21. juni 1892 og blev genopført ved Tassevejen nær den mark, som kaldtes Brøndageren.

Da gårdens plads nu var på »Højden« ved »Brøndageren«, blev dens navn meget betegnende »Brøndhøj«.

Reuss solgte gården 1904 til Povl Olsen fra Myrebygård. Han solgte den igen i 1913 til Jørgen Westh fra Kæmpegård i Klemensker, som i 1932 solgte den til Emil Svendsen fra L. Frigård i Østermarie, som fremdeles er Brøndhøjs ejer (5 ejere).

PARCEL D »FRILY« »FRIGÅRDS STÆL«

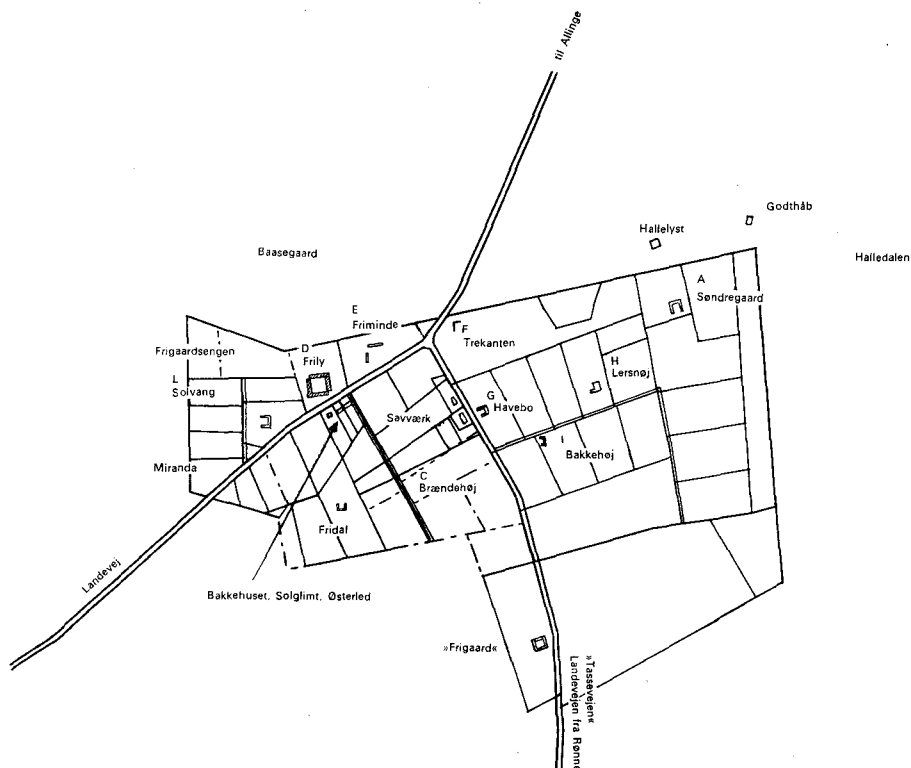
Frily er behandlet under hovedgårdens beskrivelse. Dens ejer er Ejler Hjorth Westh (10 ejere).

PARCEL E »FRIMINDE«

En parcel på 8 tdr. ld. blev købt af Peter Lind fra naboejendommen »Hallelyst«. Han opførte bygninger med indbygget vindmølle lige opad Båsegårds skel, hvor ruinrester endnu findes.

1878 solgte Peter Lind ejendommen til sin broder, Hans Lind, som var smed. Den 23. juni 1884 nedbrændte ejendommen, som blev genopført nærmere landevejen, hvor den nu har sin plads. Hans Lind gav den navnet »Friminde«. Det var en særdeles solid

FRIGÅRDS OG FRILYS HISTORIE

Frigaards sammenhængende jorder (matr. nr. 52), således som de er udstykkede i november 1965. (De stiplede linier er udstykningsskel, der senere er ophævede igen).

og smuk ejendom, Hans Lind opførte efter branden. Enestående på landet var det i 1884 at se en fuget rødstensbygning med brændte teglsten som tag. Sådan fremstod Friminde efter branden.

År 1900 købte gartner Christian Hansen fra Fredensborg ved Rønne Friminde og drev den som gartneri. 1912 købte Jens Hansen fra Vestre Borregård Friminde, som han 1916 overdrog til sin søn, Emil Hansen. 1918 købte Harald Kjøller, som nylig var hjemkommet fra USA, ejendommen. Han tilbagekøbte nogle par-

celler fra avlsbrugere i Hasle, så Friminde fik 14 tdr. ld. Hans søn, Elwood Keller, er nu Frimindes ejer (7 ejere).

PARCEL F »TREKANTEN«

Peter Sonne havde købt en parcel på 8 tdr. ld. Den dækkede Halledalen fra Tassevejen til Søndregårds skel.

»De gamle de sagde«, at Peter Sonne og Jørgen Jensen Sonne var brødre, og at de købte frigårdsbygningerne i fællesskab, delte dem, og hvad ikke blev opført på Søndregård, blev opført på Trekanten. Dette gælder vistnok for stuehusets, søndre og østre længes vedkommende, hvorimod nordre længe er af nyere dato, ligesom østre længe er ombygget.

Ejendommen fik navnet »Trekanten«, hvad der passede godt, da næsten alt er triangulært som følge af det skæve vejkruds. Der blev åbnet et stenbrud, hvoraf er optaget store masser granit, hvad den ca. 1 td. ld. store grav til alle tider vil være vidne om. Løjtnant Marcus Michael Hjorth, som da havde solgt Båsegård, købte Trekanten året 1877. Efter at være blevet dampskibsekspeditor i Hasle, solgte han Trekanten til Andreas Sonne, som da havde solgt Væbogård. Sonne solgte Trekanten til Niels Dahll fra Tejn. År 1894 købte Karl Kofoed fra Tornehuset (det nuværende Blåkjær) Trekanten og boede der, til han 1904 solgte den til Jens Mortensen fra Tophjem i Nyker. 1909 købte isenkræmmer Andr. Kofoed i Hasle ejendommen. Den fik da en hovedreparation, hvorefter Hans Peter Olsen fra Klemensker købte den. Han har købt parceller fra Hasle avlsgårde, så Trekanten har nu 14 tdr. ld. (8 ejere).

PARCEL G »HAVEBO«

7 tdr. ld. blev købt af Kristian Lind fra Hallelyst. Jeg vil her åbenbare, at denne mand, som var omvandrende skomager, er identisk med en af »De gamle, der sagde«. Meget har Kristian Lind fortalt undertegnede, men meget mere har han fortalt sin søn og sin sønnesøn, bygmester Chr. Lind i Hasle, som er meget historisk interesseret, og derfor har han meddelt mig sin viden, som har klaret mangt et »mørklagt problem« i denne historieforskning. Kristian

Lind var gammel nok til som voksen mand at have oplevet den omvæltning i Frigårds historie, som jeg har skildret. Og da han var omvandrende skomager og derfor kom i ethvert hjem, også på Frigård, har han været en meget værdifuld kilde at øse af for os af yngre generationer.

Kristian Lind bebyggede parcellen, som nu hedder »Havebo«. Ligesom broderen på Friminde indbyggede han en seksvinget husmølle, som har stået der indtil for få år siden. Efterhånden som skotøj blev en fabriksvare, hævede Kr. Lind som skomager og slog ind på træskomageriet. —

År 1889 solgte han ejendommen til sønnen Anders Christian Lind, der var tømrer- og snedkermester. Han døde 1916, og enken, Elsebet Lind, solgte i 1921 ejendommen til sønnen Alfred Lind, som i 1936 solgte den til Laurits Olsen fra Høgeellet i Klemensker. Næste ejer var Otto Munch, der havde solgt Østre Møller i Hasle. Han solgte Havebo til Karl Pedersen fra »Toft« i Klemensker, som solgte den til Kristian Nielsen fra Grønlandsminde i Klemensker (7 ejere).

PARCEL H »LERSHØJ«

Jørgen Lind fra Hallelyst købte 7 tdr. ld., som han bebyggede. Ligesom hans brødre på Friminde og Havebo byggede han også 6-vinget mølle på sit hus. 1892 solgte Jørgen Lind ejendommen til Jørgen Møller Pedersen og købte Nordre Mølle i Hasle. Få år efter købte svensk-amerikaneren Niels Andersen, der blev gift med Frida Lind fra Friminde, ejendommen. 1902 solgte han den til skomager Jens Kofoed og købte Søndregård af Jens Madsens enke. Det var Jens Kofoed, som kaldte ejendommen »Lershøj«. Han solgte den til stenhugger Joel Kofoed fra Hasle, der solgte den til Hans Kristian Wang Holm fra Svartingegård (6 ejere).

PARCEL I »BAKKEHØJ«

4 tdr. ld. blev købt af skomager Hans Kofoed fra Piberhus. Da Hans Kofoed ikke var fuldmyndig, var det faderen, Anders Kofoed, som købte parcellen, men Hans Kofoed bebyggede den og fik med

tiden skøde på den. Foruden sit håndværk var Hans Kofoed amatør-dyrlæge og havde som sådan et betydeligt klientel. Tillige var han en meget brugt hjemmeslagter. Hans Kofoed havde ejendommen i 50 år og solgte den 1903 til Hans Peter Jensen fra Ellehøj, som i 1907 solgte den til mejerist og bødker Niels Peter Kofoed, som gav ejendommen navnet »Bakkehøj«. 1912 købte murer Valdemar Ipsen Bakkehøj. Den brændte den 2. februar 1922 og genopførtes. – I 1942 købte Peter Mansinius Nielsen, tidligere Skovgård, Bakkehøj og boede der til sin død. Hans enke solgte den til Jens Peter Schou, tidligere Væbogård (6 ejere).

PARCEL J »ENGLY«

En parcel på 9 tdr. ld. var udmark, som tilhørte Frigård. Dens beliggenhed var øst for Engegård. Det ses ikke, at den er solgt ved auktion, men år 1859 har Mons Peter Jensen købt parcellen og bebygget den. Ejendommen kaldtes »I Engene«. 1892 købte jomfru Annie Kristine Mogensen ejendommen. Jomfru Mogensen, som hun altid benævnedes, boede ikke »I Engene«, fordi hun i hele sin velmagtstid var husbestyrerinde hos førstelærer Schou, Klemensker vestre skole, men havde den udforpagtet til sin svoger, Jens Holm, tidligere Kjærgård, som han havde afhændet i 1892. – Jomfru Mogensen solgte ejendommen i 1913 til Jens Sonne fra Klemensker, som gav ejendommen navnet »Engly«. I 1921 købte snedkersvend og kontrolassistent Lorents Larsen fra Dalsby, Vang, Engly og er fremdeles dens ejer (5 ejere).

PARCEL K (PRÆSTEGÅRDS PARCELLEN) »GODTHÅB«

Efter hvad »de gamle de sagde«, hørte denne Præstegårds parcel til Frigård i 1853. Den solgtes til Jørgen Jensen Sonne, som drev den sammen med Søndregård i nogle år. Så købte Janus Lind, den femte søn fra Hallelyst, der købte parceller fra Frigård, lodden og byggede sit hus på den. Den var 4 tdr. ld. og beliggende op ad Frigårds skel i Halledalen.

Det var således en hel »Lindekoloni«, der her dannedes i og omkring Halle- og Fridalen, idet Hallelyst, hvor de var født, også

er nabo til Frigård og blev Niels Linds ejendom. Seks brødre Lind boede altså her opad hinanden, idet Peter Lind, som solgte Fri-minde til Hans Lind, købte en ejendom lige øst for Søndregård og var nabo til Søndregård. Den blev senere nedrevet og jorden lagt til Dalshøj, som Peter Linds søn, Hans Lind, havde købt.

Alle disse »Linde-sønner« var genier på forskellige felter. De satte deres præg på nybyggerlivet dengang, og dette præg spores endnu.

Janus Lind var stenhugger, men gik over til at være kirkebygger, specielt kvaderstenlægger. Han og hans broder, Anders Lind, Lindely i Bæla, byggede Ruts kirketårn i 1886 af granitkvadre, nogle år senere var disse brødre Lind kvaderlæggere ved Østermarie kirkebyggeri og Gudhjem do, og Rø kirkes opførelse. – Som hobby begyndte Janus Lind at bygge orgler. Han byggede orglet i Ruts kirke, vistnok 1888, og det er særdeles brugbart den dag i dag, selv om tidens tand mærkes på det. Han byggede i alt 13 orgler og blev mester i dette fag. Han var Ruts kirkes organist i 20 år. Men han var ikke den eneste, der havde fået musikkens nådegave, thi fem af forannævnte brødre Lind stod i mange år i Bornholms militis jægerkorps' militærorkester. Janus Lind solgte Godthåb til Niels Andersen fra Hasle. Næste ejer var Thorval Andreas Kruse fra Snogebæk, derefter Jens Hansen fra Klemensker og sidst Ejnar Mikkelsen fra Simonsgård, som nu ejer den (5 ejere).

PARCEL L »SOLVANG«

Karl Jensen i Hasle, hvis gård lå, hvor »Hasle ny Boghandel« og »Rutebilstationen« nu er placeret, købte 5 tdr. ld., som han drev, til han solgte den sammen med gården til sønnen Kristian Jensen, som 1910 solgte parcellen til møller Peder Boesen, der da havde solgt Kirkemøllen til sønnen Martin Boesen. Peder Boesen byggede »Solvang« og boede der til 1918, da han solgte den til Jens Michael Mikkelsen, der da havde solgt Simonsgård til sønnen Ejnar Mikkelsen.

1928 købte Jens Jensen fra Kyndegård i Nyker den og solgte den til Axel Knudsen fra Myseregård, som endnu ejer den (6 ejere).

Dermed var samtlige Frigårds parceller, tolv i alt, bortsolgt. Men, som årene de ruller, forandres alt på jord. – Således også på Frigårds jord. Fra nogle af disse tolv parceller er udstykket byggepladser, hvorpå er opført følgende bygninger:

»FRIDAL«

A. C. Kofoed, som i 30 år havde ejet Friårds hovedlod (parcel B), solgte i 1901 denne til sin søn, men undtog 3 tdr. ld., hvorpå han lod opføre bygninger, der kom til at ligge i Fridalen. Ejendommens navn blev »Fridal«. Her nød A. C. Kofoed, som havde været sognerådsformand, sit otium. Efter hans død 1916 købte Jens Hansen Fridal, efter at have solgt Friminde til sønnen Emil Hansen. Efter Jens Hansens død købte Jens Kofoed i 1935 Fridal efter at have solgt Krogholm. Han boede der i 5 år og solgte den 1940 til stenhugger Viktor Kruse fra Hasle, som endnu beboer den meget idyllisk beliggende ejendom. – Syd for Fridal lå indtil 1904 en Kæmpehøj, hvorpå en horisontalmølle (kaldet Djævladajns) havde været placeret. A. C. Kofoed sløjfede højen, efter at han var flyttet til Fridal (3 ejere). – I halvfjerdsjerne lejede gårdejer Christen Rømer, Klingegård, Fridalen, hvor han åbnede et granitbrud. Hasle havn blev da udbygget, og »de gamle de sagde«, at al granit, som er brugt til dette store arbejde, blev taget i Fridalens stenbrud.

»BAKKEHUSET«

År 1923 købte snedkermester Carl Lind af sin moder, enkefru Elsebeth Lind, »parcel G« (Havebo), den parcel, som for Havebo lå som udlod, og opførte derpå »Bakkehuset«. Han solgte det i 1930 til Martin Mogensen fra Dammegård i Vestermarie. 1946 købte Harald Kjøller Bakkehuset efter at have solgt Friminde til sønnen Elwod Keller. 1959 mageskiftede Axel Andersen Bakkehuset med »Fuglesangen« og bor der nu (4 ejere).

»ØSTERLED«

År 1944 købte stenværksejer Helmer Kure en byggegrund fra Bakkehuset og byggede »Østerled«, hvor han bor endnu (1 ejer).

»SOLGLIMT«

Snedkersvend Karl Weinrich købte i 1947 en byggegrund fra Bakkehuset. Efter Karl Weinrich's død købte arbejdsmand og musiker Børge Larsen Solglimt (2 ejere).

»BRØDRENE LIND«

SAVVÆRK, MASKINSNEDKERI OG BYGGEFORRETNING

købte 1930 en byggegrund af Jørgen Westh, Brøndhøj, hvorpå de opførte det anselige kompleks, der nu står på parcel c (1 ejer).

Brødrene Kristian, Carl, Andreas og Alfred Lind startede allerede 1921 en byggeforretning, og efterhånden som denne voksede, blev forholdene på Havebo for små, hvorfor de i 1930 etablerede det fuldt moderne maskinsnedkeri og savværk.

Den ene af br. Lind, Carl, er en stor billedskærer, og hans træskærerarbejder er en meget efterspurgt vare.

»BRØDRENE LINDS DISPONENTBOLIG«

Alfred Lind, som er selskabets disponent, købte i 1935 en byggegrund fra Friminde og opførte en villa, som han flyttede ind i efter at have solgt Havebo »parcel g« til Laurits Olsen. Havebo havde været i slægtens eje siden 1853 (1 ejer).

»MIRANDA«

Som sidste bebyggelse på Frigårds arealer er »Miranda«, som Kaj Kofoed købte grunden til af sin svigerfar, Axel Knudsen, Solvang, parcel L. Han var selvbygger (1 ejer).

»FRIGÅRDSSENGEN«

Den sidste jord, der er udstykket af frigårdsarealet, er en lod på $3\frac{1}{2}$ td. land, der i 1953 blev udstykket fra Frily parcel d og solgt til Båsegårds ejer, Henning Båsegård Westh, og dermed tillagt Båsegård. – Frigårdsengen er forlængst opdyrket (1 ejer).

Dermed er Frigårds meget særprægede historie afsluttet. – Efter første afsnit anførte vi, hvad Frigård havde tabt i løbet af 410 år.

En konsekvens heraf må være at anføre også, hvad den har vundet i dette tidsrum. Og her må jo atter kunstmaleren Michael Ancher nævnes som »søn af Frigård«.

Endvidere må det »historisk set« være en gevinst at have haft så mange prominente gårdejere, blandt hvilke man tæller 3 konger, 1 lensmand, 2 adelsmænd, 1 slotsfoged, 1 skatkammermester, 1 hofmester og 1 toldforvalter. Frigård havde i alt 15 ejere i de 303 år, der afsluttedes 1853. —

Så kom udparcelleringen og nybyggeriet, og her var det andre folk fra andre kredse, der blev ejere.

Jævne folk med grove hænder
tit på livet sikrest tar.
Lykken ofte klarest brænder
bag en væg af sprukkend glar.
(Z. Nielsen)

Der er bygget 19 ejendomme på Frigårds arealer. Disse nybyggere har sikkert måttet føre et nøjsomt liv. Der var intet statslån at få fat i til halv rente dengang. De har fortjent al ære og respekt for deres dåd.

Der har været 91 ejere på disse 19 ejendomme i de 107 år, der er gået, siden Frigård blev udstykket. De har dyrket jorden og bygget deres hjem, som vi ser disse ligge i dag. Andre har dyrket deres håndværk og forskellige andre beskæftigelser. Håndværket har været meget dominerende blandt Frigårds-parcellisterne, hvilket jo fremgår af beskrivelserne. Hele denne landbruger- og håndværkerkoloni er også et godt aktiv på statusopgørelsen.

E. Hjorth Westh
marts 1960.

RØNNE-POTTERNES KONTRAKT

Af Hansaage Bøggild

Bornholm har aldrig haft håndværkerlaug. Først de næringslove, der fulgte i 1849-grundlovens kølvand og afskaffede laugsvæsenet, førte til, at man overalt i landet sluttede sig sammen i brancheforeninger. F. eks. var grundloven kun 13 år gammel, da Rønne fik sin håndværker- og industriforening. Før den tid stod håndværkerne alene på Bornholm.

Man undres over dette forhold, men dets konsekvenser bliver mere nærværende, når man af en eller anden grund – som jeg måtte gøre det, da jeg skulle samle keramikfabrikken Michael Andersen & Sønns historie i forbindelse med den nuværende fabriks 75 års jubilæum sidste år – blev tvunget til at undersøge en hel masse andre forhold inden for branchen.

Der var nemlig mange værksteder i den keramiske branche i Rønne for et par hundrede år siden, og det er ikke svært at finde materiale, der klargør, at det må have været en kummerlig affære at være potter i Rønne dengang. Men nogen brancheforening havde de ikke. Det lå imidlertid klart, at mange af disse Rønne-pottemagere var i familie med hinanden. Det kunne tildels forklare mangelen på en sammenslutning – forstået på den måde, at der i kraft af slægtsforholdet kan have været en form for fællesskab, som kunne komme den mindre heldige til gode i hans virksomhed.

Afdøde fabrikant Peter Hjorth skriver i sine erindringer om sin fars fabrik, at man i »gamle dage« havde samlet sig om en særlig dygtig pottemager, der havde til opgave at kontrollere brændingerne i byens pottemagerovne. Denne mand kaldtes »udbrænderen«, og han mødte om morgenen for at lede brændingens afslutning. Denne »embedsmand« skulle beværtet på forskellig måde. Bl. a. var pottemagerne pligtige at skænke ham en »udbrænds-bitter«, og han fortjente også såkaldt »udbrændermad« til sig selv og familien derhjemme – oftest gule ærter og flæsk.

For denne naturalie-ydelse gjorde han brændingen færdig for pottemageren, kontrollerede varmen, ragede prøver ud af ilden med en jernstang for at se, om det hele nu var godt nok. I det hele taget var det hans opgave at give gode råd her og der. Hvordan han udvalgte, hvilke kvalifikationer, man krævede af ham og lignende ting, beretter Peter Hjorth desværre ikke noget om.

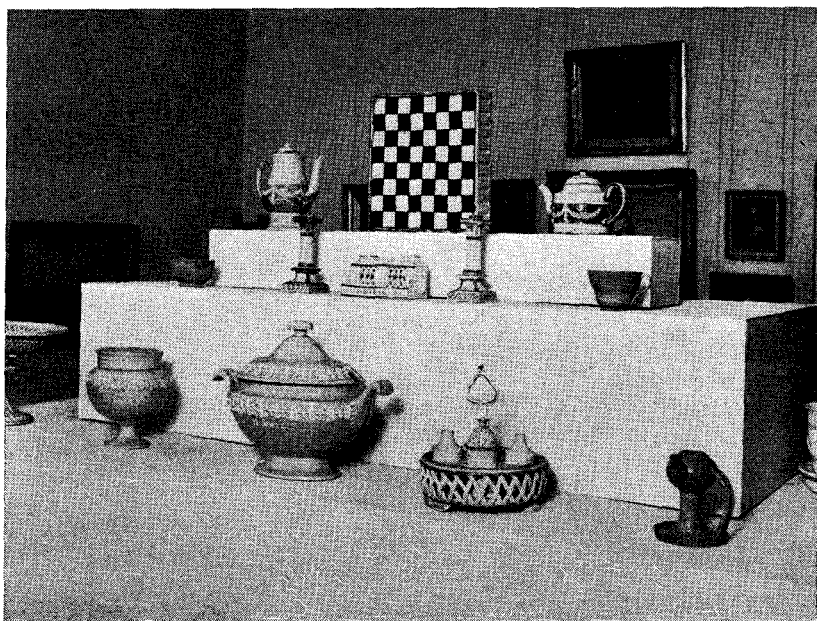
Ved at snakke med gamle pottemagere har jeg tillige fået forståelsen af, at ikke alle pottemagere havde deres egen ovn, og derfor var de afhængige af kolleger, når produktionen skulle brændes.

Men hverken den ene eller den anden form for sammenhold kunne hjælpe ret meget over for forsøg på at skaffe pottemagerne bedre priser og vilkår. Vi ved jo, at de havde en primitiv arbejdsform, priserne var elendige, og skipperne lukrerede på Rønne-ler-tøjet. De var de eneste, som tjente noget rigtigt på varen. Hvorfor rottede fabrikanterne sig ikke sammen?

Jeg havde ikke ventet noget svar på spørgsmålet. Hvis der havde været noget, så måtte det også være kendt. Af samme grund søgte jeg heller ikke noget. Derfor var overraskelsen større, da registrator Niels Rickelt fra Landsarkivet en dag meddelte mig, at noget havde der nu været, som viste, at helt ukendte med et fællesskabs idé og virke kan de gamle pottemagere ikke have været. Det drejer sig om en kontrakt, som sikkert er den eneste form for faglig organisering på Bornholm i de tider. Kontrakten var oven i købet blevet tinglyst, og det er grunden til, at den dukkede frem under en gennemgang af Rønne købstads skøde- og panteprotokol fra 1767 til 1781. Her forpligter de underskrevne sig til under bødeansvar ikke at antage lærlinge. En sådan kontrakt er noget særdeles mærkværdigt i dansk retspleje, og da den begrænser sig til at forbyde oprettelse af nye lærlingeforhold, så må det have været denne ting, der har voldt Rønne-potterne størst besvær. Kontrakten har følgende ordlyd:

I den Hellig Trefoldigheds Navn have vi underskrevne Pottemagere her af Rønne indgaaet denne Contract ind byrdes med hverandre, som efter følger nemlig:

At vi alle og Enhver forpligter Os til under 60 Rigsdalers Straf ikke at antage herefter nogen Dreng udj Lære, og hvilken af os som

På Bornholms Museum har man en hel del af de kønne ting, som Rønne-pottemagerne lavede. Billedet viser eksempler på, hvad Spietz frembragte, men disse ting går kun tilbage til begyndelsen af forrige århundrede.

skulde forbryde sig herimod skal betale de 20 rdlr. til de Fattige og de 40 Rigsdaler til os andre Pottemagere, men hvilken af os som haver selv en Søn, og han lærer hiemme hos sin egen Fader, da skal det være ham uformeent, dog skal han være derefter samme Straf undergiven som vi andre, naar han faaer udlært og han da vilde tage nogen fremmed Dreng udj Lære, og i Fald at de som arbejder for Penge, ikke vil indgaae denne Contract med os andre, eller underskrive samme, og om Nogen af os skulde antage ham til arbejds ved Haandværket skal den, som antager ham bøde 10 rd. til de Fattige.

Denne venlige imellem os oprettede Contract skal utryggelig af os alle underskrevne vorde holdet og efterlevet herefter, og maae denne imellem os oprettede Contract inden Rønne Bye Tings Rett læses og protocolleres naar forlanges, som Vi og alle ville vedstaae.

Det til Stadfæstelse under Vore Hænder, saa og haver vi venlig ombudet disse tvende gode Mænd med os til Vitterlighed at underskrive.

Rønne, den 16. Martii 1772

Niels Jensen Potter. Morten Esbensen.

Stephan Jensen. Hans Mogensen. Jens Larsen Pille.

Hans Bergstrøm. Ambers Jensen. Hans Jensen.

Moens Hansen. Jens Pedersen. M. J. N. Hammer.

Lars Ambersen. Hans Thomasen. Mads Ambersen.

Hans Christiansen. Jakob Pedersen. Niels Isaksen.

Rasmus Rasmussen. Diderik Martinsen. Jørgen Mikkelsen.

Mikel M. A. S. Antonisen.

Til Vitterlighed underskrive Vi efter Begiæring:

Niels Hansen. Clemen Michelsen.

Læst inden Rønne Bye Ting dend 17. Martii 1772 hvorom Ting Bogens fol. 435 gier Forklaring og hermed attesteres.

Selmer. Hammer.

Det var ikke mindre end 21 pottemagere, der ifølge dokumentets form alle må have været selvstændigt udøvende pottemagere i Rønne, men antallet af pottemagere her i byen var større. Så fuldt effektiv kan kontrakten ikke have været. Meget tyder på, at det kun har været de mere velhavende, man har draget ind i kredsen. Det har således været muligt at identificere en hel del af underskriverne, og det viser sig, at de var i besiddelse af gode, store gårde i byen; gårde, der lå på steder, som i dag udgør nogle af byens voldsomst trafikerede gader.

Kun en enkelt har jeg arbejdet videre med, nemlig Jens Pedersen, der ejede den gård på Lille Torv, hvor Michael Andersen i dag har sine forretnings- og fabrikslokaler, og desuden havde han part i en af de potteskuder, der sejlede potternes varer til hovedstaden. Han havde også penge – i hvert fald kunne han ind imellem hjælpe en og anden med et lån.

Hans gård blev i 1801 takseret således:

Forhuus syv fag med port, kælder under to fag, egebindingsværk, klinede vægge, tegltag, indrettet til stuer og kamre, en jernkakkeldovn sat for 80 rigsdaler. En sidelænge i nord på syv fag, dito bygning med stråtag til køkken, arbejds- og kamre, to skorstene, en jernkakkeldovn, en kobberkedel i mur, sat for 40 rigsdaler. Et halvhus i gården på tre fag med en lude på søndre side, dito bygning med tegltag til brændehus, sat for ti rigsdaler. Ialt 130 rigsdaler courant.

Adskillige af underskriverne var tillige i familie med hinanden. Det er morsomt at se, hvordan de også forpligtede deres sønner til at efterleve kontrakten – men det er i det hele taget et materiale, der må rumme et væld af ukendt stof, og det burde undersøges efterhånden. Hvad jeg her kan bringe frem, er fremkommet ved et rent tilfælde – den allerede nævnte 75 års dag.

Den almindelige laugsform, som man slet ikke kendte på Bornholm, stivnede efterhånden i indsnævretthed og gik til sidst til grunde, ædt op af sin egen mangel på fremsynethed, men den gjorde sin gavn, og bornholmske pottemagere kunne givetvis også have nydt godt af den. H. C. Ørsted og L. Esmarch undersøgte i 1818 og 1819 Bornholm, og i den beretning, de afgav for 1818, fæstede de tanken til en laugsindretning. Den kom aldrig i stand. Tiden var vel forpasset – men man skulle næsten tro, at de bornholmske pottemagere havde kendskab til følgende hændelse:

I 1791 ansøgte en skipper i Svendborg om privilegium til at handle med bornholmsk lertøj, men i juli samme år resolverede cancelliet, at et privilegium ikke var nødvendigt, da et reskript af 10. april 1761 tillod indbyggerne i de købstæder, hvor der ikke var noget sluttet laug at ernære sig »paa hvad lovlig Maade de bedst veed og kan«.

Pottemagerne på Bornholm – og de fandtes næsten kun i Rønne – kunne kun være glade for denne stillingtagen til den Svendborgskippers ansøgning, men for den fynske bys fem pottemagere var udtalelsen naturligvis en skuffelse, »thi de bornholmske Potter, der vare billigere end deres, forvoldte dem ikke ringe Skade«.

GAMMELT SØLV

En bornholmsk lødighedsstempling¹

Af Johannes Thoms

I en oversigt over Bornholms Museums sølvsamling i Bh. S.² har jeg tidligere kort berørt forordninger vedrørende stempling af sølvarbejder. Da der imidlertid i museets samling findes forskellige stykker sølvtøj med et særligt lødighedsstempel, skal jeg nærmere redegøre herfor, idet en sådan stempling, hvor lødigheden er angivet i *mark*, ikke tidligere synes at være beskrevet hverken i Danmark eller i andre lande.

Fra tidlig tid er der gennem en række forordninger og love fastsat bestemte lovlige holdigheder og bestemte regler for stempling af sølvarbejder med det formål at beskytte køberen mod forfalskning.

Den norske konge *Haakon V* påbød 1314 stempling af sølv med »gehaltmærke«, og i »retterbod av 1384« bliver dette stempels udseende nærmere bestemt.³ Enhver guldsmed skal have »mark tekn a sino smidhe« hedder det, men loven siger intet om, hvad lødigheden har været, idet denne har været forud bekendt. Dette gælder også *Erik af Pommerens* guldsmedeskrå fra 1429 for Københavns guldsmede.⁴

Nærmere besked giver *Christoffer af Bayern* i en forordning for de skånske guldsmede i 1445, hvor det anføres, at marken skal indeholde 16 eller 15 lod fint sølv.⁵

Den 27. oktober 1496 bestemtes i de laugsartikler, som *kong Hans* gav de københavnske guldsmede, at den lovlige lødighed for sølv fastsattes til 14 lod 1 quintin purt sølv. At det er køberens interesse, der skal varetages, er der ingen tvivl om. Kong Hans begrundet således de bestemmelser, han gav 8. marts 1491 for hele landets guldsmede med: »At Guldsmede her udi Riget gøre meget ondt Sølv i Arbejdet, hvorved vore kære Undersaatter den menige Mand besviges dem i mange Maader til Skade og Forfald«.⁵

I 1514 bestemmer *Kristian d. II.*, at sølvet skal holde 15 lod 1 quintin, og fra 1515 bestemmes, at medens hamret sølv stadig skal holde 15 lod 1 quintin, sættes støbt sølv til 14½ lod 1 quintin.³

Fra år 1671 ansattes beedigede *Guardeiner*, der udøvede den tvungne kontrol af alle sølvarbejder over 5 lods vægt. Ifølge de kongeligt konfirmerede københavnske laugsartikler fra 7. november 1685 var den mindst tilladte holdighed for sølv 13½ lødigt, og Guardeinstemplet og de tre tårne garanterede for mindsteholdigheden. Loven af 5. april 1888 afløste laugsartiklerne, og kontrollen blev gjort frivillig for hele landet.

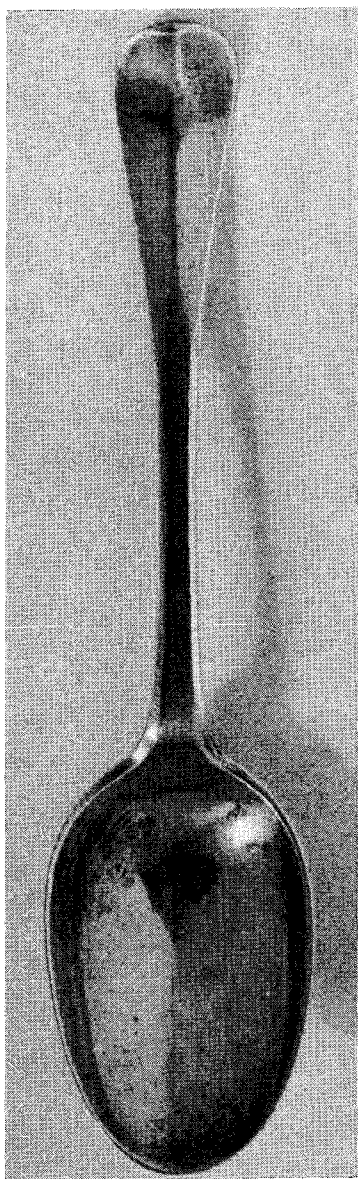
*Sigurd Schoubye*⁶ har fremhævet det ejendommelige i, at der ikke i forordningerne simpelt hen blev pålagt guldsmedene, at de skulle påstemple deres arbejder den reelle lødighed, de havde. Det er imidlertid kendt, at sådanne lødighedsstemplinger forholdsvis tidligt er anvendt i Sønderjylland i modsætning til såvel kongeriget som den øvrige del af hertugdømmerne. Schoubye har nøje analyseret den sønderjyske lødighedsstempling, hvor 14-lødigt angives ved tallet 30, 13-lødigt ved 28 o. s. v. Dette forklarer Schoubye ved at sætte tallene i relation til pund (= 2 mark) som sølvvægt. Ved efterprøvning viste det sig imidlertid, at man for at få det rigtige lødighedstal skal trække 2 fra stempeltallet og derefter halvere.

Grunden, til at det er nødvendigt at foretage denne formindskening, mener jeg, må være, at sølvsmidene har regnet med pund handelsvægt i stedet for pund sølvvægt, idet man forhen skelnede mellem sølvvægt og handelsvægt således, at 17 pund sølvvægt var lig 16 pund handelsvægt.

Bortset fra Nordslesvig er lødighedsstemplinger nok kendt i det øvrige Danmark, men ikke særlig hyppigt forekommende og først hen i 1800-tallet. *Bøje*⁷ anfører således kun 15 forskellige stempler med angivelser fra 9 lod til 14 lod. I Sverige er anvendt tilsvarende lødighedsstemplinger af nogle få guldsmide, men sådanne stempler er så vidt kendt aldrig forordnet for sølvs vedkommende.⁸

Af det foranstående fremgår det, at når der på Bornholm allerede i 1700-tallet er anvendt stempling af sølv med direkte lødigheds-

EN BORNHOLMSK LØDIGHEDSSTEMPLING

angivelse, er det usædvanligt. Og når lødigheden angives i mark, er det, såvidt jeg kan se, et enestående tilfælde.

I museets samling findes dels et sølvhovedvandsæg stemplet 3M og med mesterstemplet PS for Peter Harding Sonne, der fik borgerskab i Rønne 3. marts 1760.

Endvidere findes en ske mærket 3½M i hjerteformet ramme samt et noget utydeligt mestermærke med et sammenhængende H og E og derunder hvad der tydedes som 88. Imidlertid har jeg hos private samlere i Rønne fundet flere ganske tilsvarende skeer, både hvad angår størrelse og type og med hensyn til lødighedstempling og mestermærke. Endelig er samme stempler fundet på en enkelt teske. En af disse privatejede skeer er vist på figur 1 og de ganske klare dobbeltstempler på skaftets underside er vist i figur 2.

Det ses her klart, at mesterstemplet består af sammenhængende HE og derunder SS. Denne mester er ikke identificeret, men det må være naturligt at antage, at initialerne dækker navnet Hans Edvardsen Sonne, der fik borgerskab 21. november 1735 i Rønne.

Anvendelse af mesterstempel i form af fornnavns initial og efternavn – i dette tilfælde mellemnavn – delt op på 2 initialer er velkendt. Schoubye anfører som eksempel DSW for Daniel Steinweg.

Hans Edvardsen Sonne (1713–86) og Peter Harding Sonne (1736–1803) var far og søn,⁹ og den fælles brug af mark (M) som lødighedsangivelse på de nævnte arbejder synes mig yderligere at sandsynliggøre, at man med rette må tyde mesterstemplet HESS som Hans Edvardsen Sonnes.

Idet jeg er gået ud fra, at stemplernes M står for mark, hvorledes er da relationen mellem de anførte markangivelser 3 og 3½ M og arbejdernes lødighed?

Prøvningen af sølv udførtes af Guardeinerne ved cupellation, d. v. s. prøvning ad tør vej. Ved proberingen benyttede man en særlig vægt »Richt-Phennig-gewicht«, medens man ved Mønten brugte Gran-gewicht, hvor marken for sølvs vedkommende deltes i 16 lod à 18 gram (1 mark = 288 gram).¹⁰

Hvilken vægt den køllnske mark havde, er usikkert. Forordningerne af 1683 og 1698 fastsætter 1 dansk pund lig 2 mark, og at

EN BORNHOLMSK LØDIGHEDSSTEMPLING

17 pund sølvvægt skal være lige så tunge som 16 pund dansk, hvorved 1 mark sølv ville være lig med 235,29 gram. Ifølge *Aakjær*¹¹ skulle derimod københavnsk skålpund være 496,4 gram udfra et kølnsk skålpund på 467,7 gram.

Ved lov af 16. april 1873 afskaffedes sølvvægten her i landet, og man gik over til gramvægt, hvorefter 1000 fint sølv blev 16 lødig, og holdigheden angaves i promiller. 1-lødig er således lig 62,5 gram.

Anvendte de to bornholmske mestre Sonne nu det københavnske mål, skålpund = 2 mark = 496,4 gram, skulle deres lødighedsstempler 3 og 3½ M betyde, at de respektive arbejder skulle indeholde henholdsvis 744,6 og 868,7 gram rent sølv og således være henholdsvis 12 lødigt og 14 lødigt sølv.

Tilbage er kun at meddele, at skrabep prøve fra det tidligere nævnte hovedvandsæg mærket 3M viste et sølvindhold på ca. 740 promille, og en tilsvarende prøve fra skeen mærket 3½M indeholdt 873 promille rent sølv.

Regnskabet er gået op, og det har vist, at de to bornholmske sølvsmedes lødighedsstempling var lige så god en garanti for køberen som de anerkendte Guardeinstempler.

Efterskrift: Jeg takker fhv. overkontrollør Oluf Larsen, Charlottenlund, for værdifuld hjælp og oplysning. Ligeledes takker jeg overkontrollør Oxholt-Howe, Statens Kontrol, der velvilligst har udført prøvningen af de omtalte sølvgenstande.

Rønne, maj 1966.

Johannes Thoms.

JOHANNES THOMS

NOTER OG HENVISNINGER

1. Meddelelse fra Bornholms Museum. Museets leder: Lektor Aage I. Davidsen. Illustr.: B. Ilsted Bech, Rønne.
2. Johannes Thoms: Gammelt sølv. Bornholmske Samlinger II, I. bind, Rønne 1964.
3. H. Grevenor og T. B. Kielland: Guldsmedehåndværker i Oslo og Kristiania. Kristiania 1924.
4. Gudmund Boesen og Chr. A. Bøje: Gammelt dansk sølv, Kbh. 1948.
5. Fhv. overkontrollør Oluf Larsen: Personlige meddelelser til forf.
6. Sigurd Schoubye: Om lødighed og stempling i sønderjysk sølv. Danske museer VII i Arv og Eje, Kbh. 1958.
7. Christian A. Bøje: Danske guld- og sølvsmedemærker før 1870. København 1962.
8. Erik Andrén, Brynolf Helmer, Carl Hormack & Kersti Holmquist: Svensk Silversmide 1520–1850. Stockholm 1963.
9. Jul. Bidstrup: Stamtavle over familien Koefoed (p. 139). Kbh. 1886. Samme: Stamtavle over familierne Hauberg og Arboe (p. 156). Kbh. 1911.
10. Axel Nielsen: Specier, Kroner, Kurant. København 1907.
11. Svend Aakjær: »Maal og Vægt«, Nordisk Kultur XXX, Stockholm 1936.
12. Statens kontrol med guld- og sølvarbejder.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Ved Olaf Hansen

Generalforsamling d. 26/9 1964 i Hasle. Til dirigent valgtes tandlæge H. C. Strand Holm, Rønne, der gav ordet til formanden, som bl. a. omtalte det ca. 1. august udsendte 1. bind i 2. række af Bornholmske Samlinger, der havde fået en god modtagelse både hos medlemmerne og i aviserne. Registerbindet, der afslutter 1. række, foreligger nu i manuskript. Formanden redegjorde om forhandling med Frihedsrådet om indsamling af kildemateriale og behandling af dette vedr. den tyske besættelse af Bornholm. Arbejdet er overdraget lektor Barfod, Lyngby, og Frihedsfonden yder hertil kr. 15.000 fordelt over tre år.

Redaktøren, adjunkt Kibsgaard, fortalte om det nu foreliggende stof til bind 2 og efterlyste stof vedr. Bornholms erhvervshistorie.

Regnskabet 1963/64 (se nedenfor) blev oplæst af kassereren. Medlemstallet er 441.

Samtlige valg var genvalg.

Årets Bornholmpris blev givet til forfatteren, overbibliotekar Chr. Stub-Jørgensen, Århus, som gennem årene har udgivet en række skrifter vedr. bornholmske forhold af historisk og kulturhistorisk værdi.

Efter kaffen holdt Stub-Jørgensen et foredrag om Hasle bys historie. Herefter en tur gennem byen med besøg i Aakerlunds hus (Thestuen) med den interessante samling af gamle ting og til kirken, hvor sognepræsten, pastor Alb. Madsen, bød velkommen, og J. Klindt-Jensen fortalte om altertavlen og andet af kirkens inventar.

Generalforsamling d. 28/8 1965 i Aakirkeby. På grund af kirkelige handlinger senere på eftermiddagen samledes man i Aakirke, hvor sognepræsten, pastor Fester Thaysen, bød velkommen til ca. 80 medlemmer, hvorpå adjunkt Kibsgaard holdt et foredrag om

kirkens inventar: altertavle, prædikestol og døbefond, samt om selve kirken, som bagefter blev beset.

Selve generalforsamlingen fandt derpå sted på Kanns Hotel med overlærer Th. Sørensen som dirigent.

I beretningen omtalte formanden det udsendte bind 39, der er første del af det store materiale, som er samlet og registreret af fhv. bankbestyrer Emil Kofoed, Virum. Sammen med dette udsendes J. C. Urne: »Agerdyrkningens Behandling paa Bornholm«, som det var lykkedes at få hos Universitets-Jubilæets danske Samfund og udgivet af magister Aage Rohmann, København. — Redaktøren gav forskellige supplerende oplysninger.

Om regnskabet 1964/65 se nedenfor. Der er nu 428 medlemmer. Regnskab og beretning godkendtes.

Genvalg i bestyrelse og revision.

For det store arbejde, Emil Kofoed har haft med registerbindet, fik han overrakt årets Bornholmerpris. Her sagde formanden bl. a.: »Kofoed har ydet foreningen en enestående støtte ved at påtage sig at udføre registret for de 38 bind af 1. række, der nu er afsluttet, ja, at han har viet nogle år til dette arbejde. Jeg gør opmærksom på, at det ikke bare er et katalogiseringsarbejde. Det forudsætter en indsigt og studier af et omfang, vi dårligt kan forestille os. Mange navne forekommer utallige steder med forskellig skrivemåde og i forskellig sammenhæng. Hvem er hvem? Hvor skal han placeres? o. s. v. Der er formentlig i dag ikke andre end Emil Kofoed, der kunne gøre dette arbejde.«

Efter generalforsamlingen viste Kibsgaard en serie lysbilleder om kirker og kirkekunst. Et foredrag, som efter planen skulle være holdt før besøget i Aakirke.

Generalforsamling d. 10/9 1966 i Rutsker. I forsamlingshuset var mødt 56 deltagere. Formanden oplyste, at der i marts var 479 medlemmer, hvoraf 326 på Bornholm. Men at tallet nu var steget til 521. Lektor Barfod har afsluttet indsamlingen af materiale vedr. besættelsestiden. Dette skal nu bearbejdes og vil blive bragt i bind 3 eller 4. Nexø Sparekasse har ved sit 100 års jubilæum givet

kr. 10.000 til en bog om »Nexø by og omegns historie«. Bogen skal være færdig i 1971. Et i sommer afholdt hjemstavnstævne på Bornholm var tilrettelagt af foreningen. Nyordning vedr. udsendelse og salg af Bornh. Samlinger og andre af foreningens publikationer er truffet med boghandler W. Dam, Rønne. Takket for tilskud fra bornholmske banker, sparekasser og kommuner.

Adjunkt Kibsgaard gennemgik stoffet i bind 2 og stof, der må udskydes til bind 3.

Kassereren aflagde regnskabet for 1965/66 (se nedenfor).

I stedet for skoleinspektør Skovgaard, Klemensker, der ikke ønskede genvalg, valgtes overlærer Frede Kjøller, Østermarie. Øvrige valg var genvalg. Af praktiske grunde valgtes en revisorsuppleant. Det blev bestyrer Jørgen Uffe Hansen, Rutsker.

For sit gennem mange år udførte store arbejde vedr. de naturhistoriske forhold på Bornholm overrakte årets Bornholmerpris til lektor Arne Larsen, Rønne.

Efter det fælles kaffebord gav J. Klindt-Jensen en oversigt over Ruts kirkes historie og inventar, i særdeleshed kirkens orgel. Ved udgravning i forbindelse med installation af et nyt varmeanlæg er kommet en del interessante ting for dagen. Måske er kirken engang blevet opført på pladsen af en gammel ringborg. Til dette foreviste Jørgen Uffe Hansen en udarbejdet skitse af udgravningerne. Forskellige i forsamlingen tog ordet og gav oplysninger om kirken, dens orgel og dettes bygmester, Janus Lind.

I kirken bød menighedsrådets formand, gårdejer Ludvig Jørgensen, Krusegård, velkommen, og kirkens organist, Henry Ipsen, spillede. I 1967 får Ruts kirke et nyt orgel. Det gamle er tilbudt Bornholms Museum.

OLAF HANSEN

REGNSKAB

<i>Indtægter:</i>	1963/64	1964/65	1965/66
Tilsk. Banker og sparekasser .	550,00	450,00	435,00
Tilsk. Kommuner	795,00	900,00	1.095,00
Tilsk. Kulturministeriet	1.200,00	1.700,00	2.100,00
Tilsk. Nexø Sparekasse		500,00 ¹	10.000,00 ²
Salg af bogbeholdning	4.496,75	3.153,25	4.808,65
Kontingenter	5.292,00	8.780,80	100,00
Renter	67,70	80,92	77,33
Papirafgift refunderet		97,80	
Annoncer		4.000,00	
	12.401,45	19.662,77	18.615,98

1. Til 1. række nr. 39. 2. Til »Nexø bys og omegns historie«.

Udgifter:

2. række bind 1	12.558,80		
1. række bind 39		10.983,80	
J. C. Urne: Agerdyrkning . . .		5.559,55	450,00
Porto m.v.	÷ 523,50	970,50	23,25
Dansk historisk Fællesforening	86,20	136,80	318,70
Annoncer	78,40	128,15	63,00
Diverse	71,75	252,80	189,35
	12.271,65	18.031,60	1.044,30
Driftsoverskud	129,80	631,17	17.571,68
	12.401,45	18.662,77	18.615,98

Bestyrelse: Fhv. lektor Aa. I. Davidsen, Rønne.
 Skattesekretær Aage Hansen, Rønne (kasserer).
 Bogholder Olaf Hansen, Nexø (sekretær).
 Adjunkt C. H. Kibsgaard, Rønne (redaktør).
 Overlærer Frede Kjøller, Østermarie.
 Civiling. Jørn Klindt-Jensen, Knudsker (formand).
 Fhv. bankbestyrer Emil Kofoed, Virum.

Revision: Fhv. pantefoged C. Møller-Lau, Rønne.
 Bestyrer Jørgen Uffe Hansen, Rutsker (suppleant).

FORENINGEN BORNHOLM

Ved Olaf Hansen

Generalforsamling afholdtes i Almindingen d. 30. juni 1964. 30 medlemmer var mødt. Dirigent var provst Nepper Christensen, Østerlars. – Formanden nævnte i sin beretning bl. a. de nye vedtægter, der var udsendt til alle medlemmer, samt foreningens opgaver i fremtiden, herunder de tre stubmøller, Bornholmerpladsen i Rø, der hårdt trænger til en »ansigtsløftning« og muligheden for evt. køb og restaurering af et af de gamle silderøgerier, som nu er ved at forsvinde. Fra afdelingen i København, hvor formanden havde været til møde d. 29. juni, bragtes en hilsen. – Regnskabet udviste et driftsoverskud på kr. 2.399,31, og status en nettoformue på kr. 51.477,26. Denne fremgang i formuen skyldes Nationalforeningen Bornholms indlemmelse i hovedforeningen. – Købmand E. Kjærgaard, Nexø, ønskede ikke at fortsætte i bestyrelsen, og i stedet valgtes bogholder Olaf Hansen, Nexø. Øvrige valg var genvalg.

Som sidste punkt fremlagde formanden bestyrelsens udkast om en henvendelse til regering og folketing om en alm. fredning af de for bevoksning blottede strande på Bornholm. I sin begrundelse for strandfredningsforslagets fremkomst sagde formanden, at de bornholmske strande fra gammel tid har været alle mands eje. Men i de sidste år er en lang række strandgrunde solgt, og disse er afspærret. Dette er lovligt, men en mindre tilføjelse til den gældende lov kunne ændre dette forhold. Herom førtes en livlig diskussion, hvori deltog bl. a. overlæge Thoms, provst Nepper Christensen, gårdejer W. Harild, prof. Ole Klindt-Jensen. – Der var enighed om at udsætte henvendelsen om strandfredningen, så bestyrelsen kan få lejlighed til at drøfte udformningen med en jurist og de bornholmske folketingsmænd. – Generalforsamlingen sluttede med forevisning af lysbilleder ved bogtrykker Axel Gornitzka af de emner, som foreningen har arbejdet med i årets løb.

Generalforsamling i Almindingen den 16. juni 1965. Dirigent var sparekasserevisor Helge Christensen, Nexø. – I sin beretning omtalte formanden igen vedligeholdelsen af de tre stubmøller, hvortil der af regnskabet er henlagt kr. 2.000 til påbegyndte reparationer. Vandmøllen i Vang er meget ringe. Bornholmerpladsen vil amtet overtage til rasteplads og derved instandsætte parkeringsplads og vej. Forslaget om strandfredningen fra forrige generalforsamling er udsendt til de bornholmske kommuner og er godt modtaget. Sagen er dog ikke let at gennemføre, da der er tale om en begrænsning af ejendomsretten. Kun to steder på Bornholm er den sikret, nemlig Balka Strand og Ibsker Udmark. – W. Harild redegjorde for mødet i København d. 10/6, hvor 40 medlemmer var mødt. – Regnskabet viste et overskud på kr. 213,13 og en formue på kr. 53.690,39. – I stedet for professor Klindt-Jensen, der nu bor i Århus, valgtes ingeniør Maegaard Sonne, Hellerup. Ellers genvalg. – Generalforsamlingen sluttede med en serie lysbilleder ved overlærer Frede Kjøller, Østermarie.

Generalforsamling i Svaneke den 17. maj 1966. Forud for generalforsamlingen var der adgang til stubmøllen, og mange medlemmer aflagde et besøg i denne interessante mølle, som adskiller sig meget fra møllerne i Egeby og Tejn. – Til generalforsamlingen var mødt ca. 50 medlemmer, og malermester Harald Lind, Svaneke, var dirigent. – Formanden omtalte igen forslaget om strandfredningen. Da det kræver lovændring, skal der nedsættes et folketingsudvalg. Ligeledes revision af naturfredningsloven. Men problemet er også aktuelt andre steder i landet. Efter en storm i februar fik møllen i Egeby slagside. Den er rettet op og repareret, ligesom der på møllen i Svaneke er udført reparationer. Møllen i Tejn er i fin stand og vedligeholdt af det lokale mølleudvalg. Den øverste del af Bornholmerpladsen er overtaget af Bornholms amt. Parkeringspladsen bliver reguleret og udvidet, og der bliver bedre tilkørselsforhold. Bornholms Mejerisammenslutning og Bornholms Andels Svineslagteri vil indlægge el i kiosken på pladsen. – Regnskabet udviste et overskud på kr. 121,29 efter henlæggelse af kr. 1.800 til yderligere

FORENINGEN BORNHOLM

reparationer på Egebymøllen. Formue kr. 55.611,68. – Genvalg til bestyrelse og revision. – Under eventuelt blev indgående drøftet et forslag fra bestyrelsen om en udstillingsbygning med cafeteria på Bornholmerpladsen. – Fra Foreningen Bornholms medlemsmøde i København, der var holdt dagen før, og hvor 30 interesserede var mødt, bragte Olaf Hansen en hilsen. – Efter kaffen holdt mølleeksperten, ingeniør Anders Jespersen et foredrag med lysbilleder om mølletyper.

Bestyrelsen er nu:

Gårdejer A. Andersen, Thorupgård, Klemensker

Bogtrykker Axel Gornitzka, Allinge

Bogholder Olaf Hansen, Nexø

Fhv. gårdejer William Harild, Allinge

Civilingeniør Jørn Klindt-Jensen, Knudsker, formand

Overlærer Frede Kjøller, Østermarie

Ingeniør E. Mægaard Sonne, Hellerup

Bankdirektør Kaj Nielsen, Aakirkeby, kasserer

Opkræver Otto Rohmann, Nexø

Revisorer:

Fhv. sparekassedirektør N. E. Harild, Nexø

Ejendomsmægler V. Riis, Allinge

FORENINGEN SVANEKES VENNER

Ved Helge Nielsen

I dag, hvor bevaringsinteressen for bygninger og bykvarterer fra tidligere perioder er særdeles levende, ja, bliver aktuelle stridsemner i en bevæget tid, er det godt at tænke på nu afdøde personer, der for år tilbage havde åbne øjne og et åbent sind for de værdier, som var en arv fra de generationer, hvor kultur ikke blot var en misbrugt gløse, men en integrerende del af tilværelsen.

Det var fremsynede mennesker med udviklet sans for Svaneke sjældne karakter, som en hensynsløs udvikling hidtil havde skånet, omend ikke af kærlighed for det sjældne, der 1944 startede en byforening med det formål at værne og bevare et enestående bymiljø, før tidens ubønhørlige molok, *penge*, ville skamfere det smukke ansigt på Danmarks østligste hjørne i Østersøen.

En selvfølgelig nerve for det æstetiske, for historien og specielt den bornholmske var rådende hos ideens fædre, som var lægen, der var født i Svaneke, professor Carl Sonne, hos redaktøren Anker Kirkeby og maleren, professor Kræsten Iversen. Desværre også en professor, for så blev det med vanlig drilagtighed til »Professorforeningen«. De dannede bestyrelse med daværende borgmester Rømer, lektor Lind, overlærer C. Nielsen, grosserer Herman Christensen og bankdirektør Engel.

Derefter begyndte et arbejde, det langsommelige og trælske arbejde med at åbne menneskers øjne for de værdier, der rummes i den virkelighed, de er omgivet af og selv er en del af. En harmoni af proportioners og farvers levende sammenhæng og stoflighed, der let mister sin eksistens ved vanens sløvende indflydelse i den daglige dongs gentagelse og derfor må åbenbares på ny, gøres til genstand for idelig opmærksomhed. Bestræbelserne blev ivrigt støttet af de mange venner af Svaneke, som hver sommer vender tilbage til »deres« by, hvis beliggenhed og særlige kolorit aldrig mister sin charme. Med stor interesse og med penge har de gennem årene

HELGE NIELSEN

støttet foreningens arbejde, der nu fortsættes i Svanekes byråd gennem byplanloven, fredningsbestemmelser og den særlige deklARATION, der er tinglyst på alle de gamle huse, hvis ydre ikke må ændres, og alle er underlagt Nationalmuseets bevågenhed og tilsyn.

Herved er vor forening måske blevet overflødig, det vil tiden vise, men den har bevirket synlig gavn gennem to årtier, og i den periode var bevaringsinteressen stigende overalt, og flere byforeninger er opstået både på Bornholm og i det øvrige Danmark, til værn om arven fra fortiden, fornuftigt bevaret for fremtiden.

LITTERATUR OM BORNHOLM 1963-65

Ved Esther Iversen

BIBLIOGRAFI

Iversen, Esther: Litteratur om Bornholm 1961-62. Bh. S. 2. rk.
bd. 1, s. 149-55. 1964.

Nye bidrag til Bornholms flora. Litteraturfortegnelse. Se under Flora.

SAMLEVÆRKER . TIDSSKRIFTER

Bornholmske Samlinger. Udg. af Bornholms Historiske Samfund.
Bd. 39. (Registerbind A). 160 s. 1965.

Indholdsfortegnelse og personregister til bd. 1-38. (1.række). Udarbejdet af
Emil Kofoed.

— 2. række, bd. 1. Red.: Carl H. Kibsgaard. 155 s. ill. 1964.

Anders Jepsen: Slusegårdens mølle og ørredhus. Ole Klindt-Jensen: Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder. Helmer Kofod: Guldageren på Hammershus, Johan Konrad Dippel. J. Klindt-Jensen: Ransakningen af 17. maj 1658. Johannes Thoms: Gammelt sølv. Johs. Hertz: Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962. K. P. Bendtsen: Nykirkes restaurering. Johannes Thoms: Byforeningen i Rønne. Olaf Hansen: Bornholms Historiske Samfund. Olaf Hansen: Foreningen Bornholm. Helge Nielsen: Foreningen Svaneke's Venner. Esther Iversen: Litteratur om Bornholm 1961-62.

Jul paa Bornholm. Årg. 31-33. Red. af Christian Stub-Jørgensen.
à 48 s. ill. 1963-65.

Klippeøen. Årg. 22-24. Red. H. Sonne Kofoed. 1963-65.

Medlemsblad for de bornholmske Hjemstavnsforeninger.

BLANDEDE SKRIFTER

Anderberg, Bengt: Från Bornholm. I: Bengt Anderberg: Pittoreskt album, s. 26-45, ill. Stockholm, 1963.

Blacheholm, Henrik: Bakkakoll og havkoll. Klp. årg. 23, nr. 3, s. 1-2. 1964.

Da vi hjemstavnsstævnedes til Bornholm. Af »Adjunkten«. J. p. B. årg. 32, s. 17-19, ill. 1964.

Hjemstavnsstævnet 1928.

Engell, Mogens: Sol, fnug. Vester Sømark i streg og tanker. 16 upag. s. ill. 1965.

Poulsen, Aage: Højtidstunder. Fra min tid som sognepræst for Ibsker og Svaneke 1947–1963. Tegninger af Oluf Høst. 31 s. ill. 1963.

Voss, Tage: Havet om vort hus. Essays. Ill. af Mogens Magnussen. 151 s. ill. 1964.

Essays af Christiansølægen med en spinkel tilknytning til Christiansø.

TOPOGRAFI

Blench, Brian J. R.: Strandmarken and Dueodde. A study of the dune regions of South Bornholm. Geografisk Tidsskrift. Bd. 64, s. 36–53, ill. 1965.

Med dansk resumé. Er også udsendt som: Københavns Universitets Geografiske Institut. Publikation nr. 78.

Hertz, Johs.: Nogle ruinrestaurationer på Bornholm i 1962. Gamleborg, Øster-Marie og Maglegårds kapel. Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 97–114, ill. 1964.

Jandér, Tage: Bornholm. Dansk text: John Becker. 88 upag. s. ill. Trykt i Sverige, 1964.

Fotografier med dansk, svensk, engelsk, tysk og fransk tekst.

Kjøller, Frede: Bornholms natur under årets gang. Fotografier med tekst. J. p. B. årg. 32, s. 33–38, årg. 33, s. 20–25, ill. 1964–65. – Fra Ekkodalen til Saltuna. J. p. B. årg. 32, s. 20–28, ill. 1964.

Larsen, Arne: Bornholms natur. (Faglig Læsning. Ny serie, 39). 4. opl. 32 s. ill. 1965.

Schmidt, Harry: Bornholm – die Ostseeinsel auf der Grenze zwischen Mittel- und Nordeuropa. Geographische Berichte, 1965, s. 43–60, ill.

Vedel, H.: Landskabsændringer på Bornholm fra 1869 til 1959. J. p. B. årg. 31, s. 4–10, ill. 1963.

ENKELTE LOKALITETER

Stub-Jørgensen, Christian: *Arnage* – købstad i en måned. J. p. B. årg. 33, s. 26–33, ill. 1965.

Kjøller, Paul: *Boderne* – hvad er det? Kl.p. årg. 23, nr. 2, s. 1–2, 1964.

Et rigtigt eventyr. [*Bølshavn*]. Tegnet og fortalt af Clary og Anders Nyborg. 12 upag. s. ill. 1964.

Udsendt med samme udstyr og tekst med titel: Erik B. Nimskov: Lidt om Bølshavn. Bøggild, Hansaage: Haver på klippegrund. *Christiansø's* haver. Bygge og Bo, hf. 4, s. 49–50, ill. december 1965.

Schmidt, Harry: *Christiansø* (Ertholmene) – die südlichste Schärengruppe Skandinaviens. Eine geographisch-naturkundliche Skizze. Beiträge des Naturkundemuseums Stralsund, bd. 1, s. 85–96, ill. 1962.

Sønderby, Knud: Forår på *Christiansø*. I: Knud Sønderby: De blå glimt, s. 89–95. 1964.

Koefoed, Sigurd: *Hammershus*. 15 s. ill. 1963.

Vejledning for skolerejser.

Skov, Erik: *Hammershus*. (Nationalmuseets Blå Bøger). 48 s. ill. 1964.

Stub-Jørgensen, Christian: Blade af *Hasles* bog. Udg. af Hasle og Omegns Turistforening. 97 s. ill. 1963.

Nexø By-Register 1965–66. 84 s. + annoncer og 1 kort.

Niebe, Axel: Politiforhold og tidsbilleder fra *Nexø* i gamle dage. *Politi Bladet* nr. 13–14, s. 259–65. 1962.

Pedersen, Aslaug: *Nexø* for 50 år siden. J. p. B. årg. 33, s. 35–37, ill. 1965.

Poulsen, H. E.: *Nexø* – da bedstefar var ung. Klp. årg. 22, nr. 11, s. 1–2. 1963.

Blacheholm, Henrik: Lad os se »Kastellet«. {*Rønne*}. Klp. årg. 24, nr. 9, s. 1–2, ill. 1965.

Bøgeskov-Jensen, Ove: *Rønnes* gamle gader. Klp. årg. 24, nr. 1, s. 1–3, ill. og nr. 2, s. 5. 1965.

Niebe, Axel: *Rønne* havn og livet der. Tidsbilleder fra årene omkring århundredskiftet. J. p. B. årg. 31, s. 30–31, ill. 1963.

– To gamle *Rønne*-drenge lader minderne tale –. J. p. B. årg. 32, s. 42–43. 1964.

Pedersen, Robert: Søbadeanstalterne i *Rønne*. Klp. årg. 24, nr. 12, s. 19–21. 1965.

Rønne By-Register 1965. 212 s. + 1 kort. 1965.

- Thoms, Johannes: Byforeningen for *Rønne*. Bh. S. 2. rk. bd. 1. s. 135–36. 1964.
- Haverne i *Rønne*. Tegninger og vignetter: Poul Stolze. 22 s. ill. 1965.
Nytårshilsen fra Colbergs Eftf. Bogtrykkeri.
- Vibe, Jørgen: Foredrag i *Rønne* Byforening. Særtryk af Bornholms Tidende. 16s. ill. 1963.
- Kofoed, Anker E.: Lidt om møllerne ved *Svaneke*. Klp. årg. 23, nr. 1, s. 1. 1964.
- *Svaneke* og Omegns Turistforening. 1914–24. februar 1964. 11 s. 1964.
- Nielsen, Helge: Foreningen *Svanekes* Venner. Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 147. 1964.
- Kjøller, Frede: Fra lyngmark til plantage. Nogle træk fra *Vestermarie* udmark. J. p. B. årg. 31, s. 13–21. 1963.
- Dam, Gunnar: Betragtninger omkring Herolds eg ved Kofoedgård, *Østermarie*. Klp. årg. 22, nr. 9, s. 3–4. 1963.

KIRKELIGE FORHOLD

- Løfholm, Carl*: De bornholmske kirkers værnehelgener. J. p. B. årg. 31, s. 35–40. 1963.
- Marker, Charles*: Høsttider. I: Julens Evangelium. Udg. af Den Danske Pinsebevægelse, 1965, s. 19, ill. 1965.
Pinsebevægelsens start i Tejn 1932.

FORENINGER

- Dansk Typograf-Forbund*. Rønne afdeling. 1889–1964. (På omslaget: Typograferne på Bornholm 75 år). 63 s. ill. 1964.
- Hansen, Olaf*: Bornholms Historiske Samfund. Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 137–40, 1964.
- Foreningen Bornholm. Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 141–46. 1964.
Byforeningerne, se Topografi under de enkelte byer.

RETS- OG FORVALTNINGSFORHOLD

- Bornholmske retsbetjentarkiver* indtil 1919. (Foreløbige Arkivregistraturer udg. af Landsarkivet for Sjælland). 145 s. 1965.

LITTERATUR

Bornholmsundersøgelsen. Udg. af Kommunalkommissionens Sekretariat. 78 s. og 25 tavler. 1965.

Om kommunesammenlægning på Bornholm.

Pedersen, Axel H.: Førkonstitutionelle skatter og afgifter. Opkrævning gennem amtsstuerne. 4: Arvefæsteafgifter af de bornholmske udmarksjorder. *Juristen* 1964. s. 544–45.

Schmidt, August F.: Gårddrønten. *J. p. B.* årg. 31, s. 10–11. 1963.

MILITÆRVÆSEN

Norrie, J. W. G. Bornholms Værns historie. 52 blade + 1 kort. 1965.

2. *Kompagni.* Marts 1964. 56 s. ill. 1964.

Soldaterhjemsendelsesbog for Marineregimentets 2. Kompagni, Bornholm.

De Blå Djævle. 2. september 1963–29. december 1964. (På omslaget: Marineinfanteriet 3/I BV). 56 s. ill. 1965.

Soldaterhjemsendelsesbog.

1. *Kompagni.* September 1963. 48 s. ill. 1964.

Soldaterhjemsendelsesbog.

Godt brølt Løve. Et løveblik tilbage i tiden fra 4. september 1961 til 28. december 1962. Under red. af S. J. Trenter, O. B. R. Kramme og J. P. Nielsen. 40 s. ill.

Soldaterhjemsendelsesbog.

Godt brølt Løve. Et løveblik tilbage i tiden fra 2. maj 1963 til 28. august 1964. Under red. af S. Jensen, K. G. G. Pedersen og J. M. Andersen. 40 s. ill. 1964.

Soldaterhjemsendelsesbog.

3. *K.M.P.*— januar 1962. 44 s. ill. 1963.

Soldaterhjemsendelsesbog for 3. Kompagni – Marineinfanteriet – Blå Djævle – Burgunderne.

FOLKEMINDER . OVERTRO

De forstenede brød. 8 s. 1965.

På omslaget er gengivet i facsimile Rønne rådmænds beretning af 25. 9. 1661 om de forstenede brød. Nytårshilsen fra Viggo Sonne, Rønne.

Kjøller, Paul: Juleforberedelser i Boderne. *Klp.* årg. 23, nr. 12, s. 15–16, ill. 1965.

Koefoed, H. A.: Lidt om de underjordiske på Bornholm. Säasä, bd. 20, s. 80–84, Malmö, 1963.

- Schmidt, August F.*: Bornholms sognsten. J. p. B. årg. 32, s. 8–11, ill. 1964.
- Bornholmske byremser. J. p. B. årg. 31, s. 41, 1963.
 - Bornholmske sogntiltrækkere. Foto: Frede Kjøller. J. p. B. årg. 33, s. 16–18, ill. 1965.
- Sagn knyttet til forskellige lokaliteter på Bornholm.

NATURFORHOLD

- Dam, Gunnar*: Lidt om stormfloden i 1913. Klp. årg. 22, nr. 12, s. 13, ill. 1963.

GEOLOGI

- Bruun Christensen, Ole*: Ostracods from the Purbeck-Wealden beds in Bornholm. Med dansk sammendrag. (Danmarks Geologiske undersøgelse, 2. rk. nr. 86). 61 s. ill. 1963.

- Hahn, John-B.*: Fossil benganoide fra Bornholm. Ferskvandsfiskeri-bladet 1965, nr. 10, s. 164–66, ill.

- Hasle Klinkerfabrik clay pit and Rabekke clay pit*. A short geological and clay-mineralogical description. By P. Graff-Petersen and J. Bondam. 19 s. ill. 1963.

- Mattsson, Åke*: Die glaziale Felsskulptur und die jüngsten Eisströme über Südschonen–Nordbornholm. Zeitschrift für Geomorphologie. Neue Folge, bd. 4, s. 129–40, ill. 1960.

Er også udkommet som: Lund Studies in Geography, serie A. Physical Geography nr. 15.

- Morphologische Studien in Südschweden und auf Bornholm über die nichtglaziale Formenwelt der Felsenskulptur. (Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institution. Avhandlingar XXXIX). 357 s. ill.

Bornholm s. 13–95. Er også udkommet som: Lund Studies in Geography Ser. A. Physical Geography. No. 20. Lund 1962.

- Poulsen, Valdemar*: *Ctenopyge (Ctenopyge) pecten tenuis n. subsp.* from the Upper Cambrian of Bornholm. (Biol. M. bd. 23, nr. 13). 9 s. ill. 1963.

- The Lower Middle Cambrian Kalbyler (Kalby clay) on the island of Bornholm. (Biol. M. bd. 23, nr. 14). 14 s. 1963.

LITTERATUR

- Notes on *Hyolithellus Billings*, 1871, class *Pogonophora* Johanson, 1937. Biol. M. bd. 23, nr. 12. 15 s. ill. 1963.
- Schmidt, Harry*: Zur spätglazialen Gletscherdynamik zwischen Rügen und Christiansøe. Geographische Berichte nr. 29, s. 279–83. 1963.
- Some rock densities in Bornholm*. Af Svend Saxov og Niels Abrahamsen. Geologiska Föreningen i Stockholms Förhandlingar. Bd. 86 s. 83–95, ill. 1964.

FLORA

- Nye bidrag til Bornholms flora*. Litteraturfortegnelse. Af Alfred Hansen, Arne Larsen og Anfred Pedersen. Bot. N, 118, s. 187–209. 1965.
- Floralister og bibliografi over botanisk litteratur. Supplement til Arne Larsen: Bornholms flora. 1956.
- Gillner, V.*: *Sedum anglicum* Huds. inplanterad på Christiansø. Bot. N. 117, s. 222–24. 1964.
- Kjøller, Frede*: Enerne på Bornholm og deres anvendelse. Tekst og foto. J. p. B. årg. 33, s. 4–11, ill. 1965.
- Lange, Morten*: Mykologisk kongres på Bornholm den 10.–12. oktober 1964. Bot. T. bd. 60, s. 330–32, 1965.
- Mikkelsen, Valdemar M.*: Beech as a natural forest tree in Bornholm. Bot. T. bd. 58, s. 253–80, ill. 1963.
- Turesson, G.*: *Sedum anglicum* Huds. funnen på Christiansø. Bot. N. 116, s. 105–06. 1963.
- *Sedum anglicum* Huds. på Christiansø. Bot. N. 117, s. 426–27. 1964.

FAUNA

- Iagttagelser af efterårstrækket over Dueodde*. Af Erik Biering og Søren P. Sillehoved. D. Orn. T. bd. 58, s. 121–24. 1965.
- Melchior-Hansen, René*: Danmarks østligste rasteplads for trækende vadefugle. Naturens Verden årg. 46, s. 183–86, ill. 1963.
- Flodsangeren. *Locustella fluviatilis* (Wolf) på Bornholm 1964. Fl. o. F. årg. 71, s. 65–68, ill. 1965.

Nørregaard, Knud: Lundsanger. (*Phylloscopus trochiloides viridanus* Blyth) iagttaget på Bornholm. D. Orn. T. bd. 58, s. 42–44. 1964.

Pungmejse, (*Remiz pendulinus*) iagttaget på Bornholm, april 1964. Af A. Pedersen, S. P. Sillehoved og René Melchior-Hansen. D. Orn. T. bd. 58, s. 60. 1965.

Sillehoved, Søren P.: Iagttagelser over det bornholmske ternetræk 1959–63. Feltornitologen årg. 6, hf. 1, s. 16–17.

Weitemeyer, A.: Edderfuglene på Christiansø. Jagt og Fiskeri, årg. 36, s. 300–04. 1965.

ERHVERVSFORHOLD

Fiskeriet på Bornholm. I: Høst fra havet. Af F. Holm-Petersen og Kaj Lund, s. 163–78, ill. 1960.

Rønne Granitværk A/S, Rønne, Bornholm. 16 upag. s. ill. 1965.

LANDBRUG

Alling-Dam, M.: Andelsmejeriet Brodal gennem femoghalvfjerds år. 1888–1963. 27 s. ill. 1963.

Danmarks større gårde. Statistisk og historisk håndbog for det store og middelstore landbrug. 1965.
Bornholms Amt: Bd. 5, s. 731–802, ill.

Hansen, Helmer: Kvæget på Bornholm. (I: Koen. Kvæget i dansk landbrug. Under red. af Kai Johansen, Willy Kernel og Holger Ærsøe, s. 341–48, ill.) 1963.

Løfholm, Carl: Andelsmejeriet Bjørnedal. 1888–13. maj–1963. Rids af mejeriets historie i anledning af 75 års jubilæet. 19 s. ill. 1963.

Urne, J. C.: Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm. Udg. af Aage Rohmann. (Udvalg for Folkemaals Publikationer, serie B, nr. 6). 107 s. og 4 tavler. 1964.

Efter håndskrift i Det Kongelige Bibliotek: Thott. 1416. 4°. Påbegyndt ca. 1757. Anmeldt af H. A. Koefoed: Amtmand Urnes bornholmske agerdyrknings beskrivelse. Særtryk af Bornholms Tidende's kronik 20. januar 1965. 4 s.

LITTERATUR

SAMFÆRDSEL

Betænkning afgivet den 3. december 1963 af det af ministeren for offentlige arbejder under 15. november 1961 nedsatte udvalg til sikring af forbindelsen til Bornholm. 42 s. 1964.

Fiskerbæfte. 96 s. ill. 1963.

Oplysninger om bornholmske havne, fyr, radio, fartøjer, redningsvæsen m. m.

Jørgensen, Karl: Danmarks skønneste jernbane. Et halvtreds års minde. J. p. B. årg. 31. s. 42–44, ill. 1963.

Rønne–Allingebanen.

Kofoed, Hans: Bornholmsfærgen. Klp. årg. 22, nr. 8, s. 1. 1963.

– Luftruten til Bornholm fejrer 25-års jubilæum. Klp. årg. 23, nr. 11, s. 1–2, ill.

Motor-Fährschiff »Jens Kofoed«. Schiff und Hafen. 15. årg. hf. 11. s. 3–19, ill. 1963.

To nye bornholmske færges. Af Aksel Kofoed og H. Sonne Kofoed. Klp. årg. 22, nr. 9, s. 6, nr. 10, s. 3, ill. 1963.

»Jens Kofoed« og »Bornholmerpilen«.

BYGGESKIK . MØLLER

Ferdinand, Klaus: Djævledans. Skalk 1963, nr. 3, s. 12–15, ill. 1963.

Gammel mølleform.

Fortegnelse over ... fredede bygninger. Revideret 1964. Med lov om bygningsfredning af 12. marts 1918. Udg. af Det Særlige Bygningssyn. 183 s. og 4 kort. 1964.

Bornholms Amt s. 84–86 og kort IV.

Hjorth Rasmussen, Alan: Et gammelt stråtag. Danske og skånske raftetagkonstruktioner i nyere tid. Budstikken, 1964, s. 77–98, ill.

Heri beskrivelse og illustrationer af bornholmske tage.

Jespersen, Anders: Slusegaardens mølle og ørredhus. Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 9–18, ill. 1964.

KIRKEBYGNINGER

Bendtsen, K. P.: Nykirkes restaurering. Bh. S. 2. rk. bd. 1. s. 115–26, ill. 1964.

Bornholms rundkirker. Tegninger: Oluf Høst. Tekst: Th. Lind.
2. opl. 29 s. ill. 1964.

Christensen, Robert: Sct. Ols Kirke. Udg. af menighedsrådet. 19 s.
ill. 1964.

Løfholm, Carl: Tejn kirkeklokke. J. p. B. årg. 33, s. 34, ill. 1965.

KUNST

Hauch-Fausbøll, Poul: Landet uden navn. Med træsnit af forfatteren. 16 upag. s. 1963.

– 6 bornholmske motiver udført i træsnit. 1 blad og 6 tavler i mappe. 1964.

Bornholms Tidendes nytårshilsen 1965.

Høst, Oluf. 23 s. (171–93), ill. 1964.

Særnummer af »Kunst« i anledning af Oluf Høsts 80 års fødselsdag den 18. marts 1964.

Bidrag af Jens August Schade, Johannes Smith, Henning Ipsen, Jacob Paludan, Virtus Schade, Otto Gelsted, Anne Ribbjerg, Henning S. Møller og Kjell Hjern.

– Kjölvann. En sjöforklaring. Dagbøger 1927–1959 i udvalg ved Henning Ipsen og Henning S. Møller. Med 24 original-litografier. 61 s. og 24 tavler. 1964.

– Lübecker, Pierre: *Oluf Høst.* En af farvens store digtere. Kunsten i Dag 1965, nr. 4, s. 5–19, ill.

– *Oluf Høst* – poet of colour. Danish Foreign Office Journal, 1964, nr. 51, s. 14–16, ill.

Er også udgivet med fransk og spansk tekst.

Bøggild, Hansaage: Einar kunstmaler. – *Einar Herman Jensen.* J. p. B. årg. 32, s. 29–32, ill. 1964.

– *Claus Johansen* – maleren på det bornholmske staldloft. Kunst. 12. årg. nr. 3, s. 62–64, ill. 1965.

Madsen, Arne: *Claus Johansen.* En minderune. 40 s. ill. 1963.

Maleren Claus Johansen 1877–1943.

Bornholms Tidendes nytårshilsen 1963.

Spies, Margrethe: Solskinsøen og dens folk. Et kunstnerpar i Gudhjem. Alt for Damerne, årg. 1964, nr. 27, s. 22, 62, 64, ill. 1964.

Paul Høm og Lisbet Munch-Petersen.

LITTERATUR

KUNSTINDUSTRI

Thoms, Johannes: Gammelt sølv. Bornholms Museums sølvafdeling. Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 69–96, ill. 1964.

TEATER . MUSIK

Blacheholm, Henrik: Omrejsende skuespillere og hjemlige talenter på det gamle Rønne Theater. Klp. årg. 24, nr. 4, s. 1–2, ill.

Farende kunstnere gæster Bornholm. J. p. B. årg. 31, s. 25–28, ill. 1963.

9 kunstneres udtalelser om Bornholms-turneer. Samlet af Arnold Hending.

Foss, Otto: Træk af musiklivet på Bornholm i 30'erne. J. p. B. årg. 32, s. 4–7, ill. 1964.

SPORT . JAGT

Bøgeskov-Jensen, Ove: Da fodboldspillet kom til Bornholm. Klp. årg. 22, nr. 12, s. 23–25, ill. 1963.

Møller, Kr.: Den lille brik i det store spil. (I: Dansk Boldspil-Union 1889–1964, s. 220–27, ill.) 1964.

Jensen, Poul: Fællesjagten, som den praktiseres på Bornholm. Dansk Jagttidende, årg. 80, s. 400–01. 1964.

SPROGET . STEDNAVNE

Rohmann, Aage: Gamstajn. Et bornholmsk ord for ungnød. Danske Folkemaal. 19. årg. tillægshf. 1: Dialektstudier, tilegnede Johannes Brøndum-Nielsen. S. 230–38, 1964–65.

Stub-Jørgensen, Christian: Stednavne ved Klippesten. Foto: B. Kjøller. J. p. B. årg. 33, s. 38–40, ill. 1965.

SKØNLITTERATUR

Hauch-Fausbøll, Poul: Blod-Egil. Skuespil i 5 akter. 55 s. og 8 tavler. 1964.

Træsnit af forfatteren, trykt fra den originale stok.

Haagensen, H. P.: Mit jemlan. Digte og fortællinger. Ill. af forfatteren. 199 s. ill. 1963.

Anmeldt af H. A. Koefoed: Bornholms magnetisme. Säasä, årg. 21. 1964.

Ipsen, Henning: Min oldefar. Klp. årg. 23, nr. 12, s. 5–7, ill. 1965.

Også trykt i novellesamlingen: *Kikkerne*. 1963.

– *Orinoco*. 301 s. 1965.

– *Regnvejr og ingen penge*. 132 s. 1965.

Fire TV-spil, hvis handling foregår på Bornholm 1945–65.

Lyngby, Jobs.: Sangen om Bornholm. Musik: Kaj Nielsen. Tegninger: Carlo Rosberg. 11 upag. s. ill. 1964.

Pontoppidan, Hans: Helten Jens Koefoed eller Den bornholmske Opstand. Udi fem Sange. Forord af Christian Stub-Jørgensen. Ill. af Oluf Høst. 288 s. og 14 tavler. 1963.

Forfatteren var præst i Rønne 1777–85.

Anmeldt af Peter Westh Hansen: Jens Koefoeds glorie. Skalk, årg. 1963, nr. 3, s. 20–29, ill. 1963.

ARKÆOLOGI

Døssing, Arne: Helleristninger. Faglig Læsning, 36. årg. ny serie, 63. 32 s. ill. 1963.

Klindt-Jensen, Ole: Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder. Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 19–26, 1964.

Vore fortidsminder. Arkæologisk kort, blad 66, Bornholm. Udg. af Geodætisk Institut og Nationalmuseet. 3. udg. 21 s. og 1 kort. 1964.

HISTORIE

Alling-Dam, M.: De gamle bornholmske herreds- og sognesegl. Klp. årg. 24, nr. 4, s. 6–7. 1965.

Harild, Bodil: Mellem krig og fred. Barndoms minder fra russer-tiden. J. p. B. årg. 33, s. 13–15, ill. 1965.

Klindt-Jensen, J. Ransakningen af 17. maj 1658. Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 43–68. 1964.

Ludvigsen, Lauritz: Det engelske overfald og de bornholmske kapere. J. p. B. årg. 31, s. 22–24, ill. 1963.

Ottesen, E. S. W.: Rædselsdøgnene på Bornholm. Dansk Toldtidende, årg. 63, nr. 5, s. 185–89, ill. 1965.

Russernes bombardement af Bornholm i 1945.

LITTERATUR

Russerne og Bornholm for 20 år siden. Fakta om Sovjetunionen 1965, nr. 9–10, s. 18.

E. Jagodintseva interviewer oberst Pjotr Strebkóv, der i 1945 var chef for et russisk regiment på Bornholm.

Stie Jensen, Helge: Træk fra kapertiden 1807–1814. J. p. B. årg. 32, s. 13–16, ill. 1964.

Stub-Jørgensen, Christian: 1864. Bornholm og krigen om Sønderjylland. En mosaik. 37 s. ill. 1963.

Nytårshilsen fra Colbergs Eftf. Bogtrykkeri, Rønne.

BIOGRAFIER

Stub-Jørgensen, Christian: To bornholmske skribenter. J. p. B. årg. 32, s. 41, ill.

Anthon Kjølbj. 8. april 1886–23. marts 1964. – Carl J. E. Aakerlund. 6. maj 1883–1. april 1964.

Portrætter af kendte bornholmere afgang ved døden sidste år. Med korte biografiske data.

Årlig i Jul paa Bornholm.

Andersen, Gert: Med Bornholm i baghovedet. Når man er ude af balance i forhold til sin fødeø. Klp. årg. 23, nr. 12, s. 13 og 21, ill. 1965.

Bøgskov-Jensen, Ove: Løjtnant *Ankers* sabler. Klp. årg. 23, nr. 2, s. 3–4, 1964.

Løjtnant J. A. P. Anker.

Jørgensen, Johan: Fra Åker sogn. Om sognepræst *Peder Thomesen Balle* 1755–1846. Kirkehist. Saml. 7:4, 1960–62, s. 138–44.

Kofod, Helmer: Guldageren på Hammershus. *Johan Konrad Dippel.* Bh. S. 2. rk. bd. 1, s. 27–41, ill. 1964.

Alling-Dam, M.: Denin Holm. *Jens Jensen Holm.* Klp. årg. 23, nr. 2, s. 2. 1963.

Ipsen, Henning: Der er langt til Nexø. Men Bornholmer det er jeg. Klp. årg. 24, nr. 12, s. 5–7. 1965.

– Faren ved at være bornholmer. Klp. årg. 22, nr. 12, s. 15–19. 1963.

– En østeuropæer i Danmark. Danske forfattere præsenterer sig, 19. Det danske Bogmarked. 111. årg. s. 873–76, ill. 1965.

- Sørensen, Kurt: Portræt af *Henning Ipsen*. Bogens Verden, årg. 45, s. 350–51, ill. 1963.
- Eiken, Th.: Huset ved havnen. Tidens Kvinder, årg. 1964, s. 28–29, ill.
- Emmy Jantzen*, Gudhjem.
- Koefoed, H. A.: Fars arbejder. Billedskærer *Chr. Koefoed*. 37 s. ill. 1964.
- Colbergs Eftf. Bogtrykkeris nytårshilsen 1964.
- *Martin Andersen Nexø* og Bornholm. Særtryk af Bornholms Tidende. 8 upag. s. ill. 1964.
- *Martin Andersen Nexø* – some viewpoints. »Scandinavica«, vol. 4, nr. 1, May 1965, s. 27–37.
- Rostkjær, Peter*: Fra besættelsestiden. Særtryk af 3 kronikker i Bornholms Tidende, august 1963. 16 s.
- Skovgaard-Sørensen, Kai: *Søren Sørensen*. 1880–1935. (I: Min far var sagfører. Red. af Christian B. Schjørring m. fl. S. 270–81). 1963.
- Sørensen, Th.*: En 70 års fødselsdag på klippeøen. Den danske Real-skole. Årg. 1964, nr. 5, s. 152–53.

Benyttede forkortelser:

Bh. S.	Bornholmske Samlinger
Biol. M.	Biologiske Meddelelser.
	Udg. af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
Bot. N.	Botaniska Notiser.
Bot. T.	Botanisk Tidsskrift.
D. Orn. T.	Dansk Ornitologisk Forenings Tidsskrift.
Fl. o. F.	Flora og Fauna.
J. p. B.	Jul paa Bornholm.
Klp.	Klippeøen.
Såsaä	Såsaä. Skånsk Samlings Årsbok.

LEV. TIL DET

KGL. DANSKE HOF

BORNHOLMS KONSERVESFABRIK A-S, NEXØ

Bornholms Konservesfabrik blev grundlagt i 1915, hvor en nordmand forsøgte at overføre de fabrikationsmetoder, der blev anvendt ved de norske konservesfabrikker, direkte til bornholmske forhold. Imidlertid bevirkede de forskellige fangstmetoder, at dette ikke lod sig gøre med held, og efter en omskiftelig periode med forskellige indehavere overtog firmaet Carl Lange & Co. fabrikken i 1936. Martin Petersen ansattes som fabriksbestyrer, og firmaet voksede nu støt og roligt først i den oprindelige fabrik, der var beliggende ved Nexø havn, og fra 1943 i de nuværende omgivelser på Stenbrudsvej.

Efter besættelsens ophør tog eksporten et meget stort opsving, idet der i mange forskellige lande var efterspørgsel efter de særlige bornholmske specialiteter så som fiskeboller, rogn, fedsild, sardiner, men tillige efter en specialitet, der første gang så dagens lys på fabrikken i Nexø, nemlig den let røgede torskelever. Her ud over er optaget fabrikation af laks, sølaks og caviar.

Fabrikken har i de senere år gennemgået mange udvidelser og moderniseringer, og har nu ved et net af agenter i mange forskellige lande salg af forskellige specialiteter under varemærker som OFFICER, BORNHOLM, ELBKA med flere.

I 1963 blev fabrikken et selvstændigt aktieselskab med hjemsted i Nexø, men med afdeling for salg og administration i København. Samme år fik fabrikken tildelt prædikatet Leverandør til Det kongelige danske Hof.

